

Miskolczi Ambrus

FORRADALOM ÉS NEMZETISÉG (MODELL ÉS VALÓSÁG)

Magyar valóság és francia modell?

Immár közhely: „A forradalomnak nincsenek modelljei, csak útjai.”¹ A magyar út az egyetemes demokratikus kultúra útja magyarországi terepen. A menetrend és a forgatókönyv francia. „Franciaország az az ország, amely – a forradalom révén – kitalálja a demokratikus kultúrát, és kinyilatkoztatja (révčle au monde) a világnak a történelmi tett alapító ideológiájának egyikét”² – írja François Furet, aki ezen alkalommal maga is a szekuláris megváltás nyelvén szól, hiszen a kinyilatkoztatás kedvenc fordulata a francia forradalom kultuszának és vallásának. A francia forradalom története a Biblia magyarázatának jellegét is öltötte. A próféták versengtek egymással szóban és írásban. A múlt megszólaltatása hatalmat jelentett. Jellemző, hogy a kiadói verseny 1847-ben volt a leghevesebb. Lamartine, Michelet és Louis Blanc rohanták meg a piacot. Lamartine győzött *A Girondiak történetével*. 1848-ban ő lett a valóságos francia forradalom koronázatlan királya is, de miután a franciáknak nem kellett király, hanem egyre inkább császár, Lamartine valójában csak a békés átmenetet biztosította a bonapartizmus demokratikus cézárizmusa felé. Könyve viszont, ha nem is csinált forradalmat, de hozzájárult ahhoz, hogy legyen forradalom – Magyarországon. Franciaországban is Lamartine könyve „borzolta a kedélyeket”, de itt, mint Tocqueville Marxsal egybehangzóan írja, „inkább azzal voltak elfoglalva, hogy inkább játsszák a francia forradalmat, mintsem folytassák”.³ Egyébként ez volt Lamartine célja. Nálunk viszont radikalizált. Deák Ferenc figyelmeztette is a fiatalokat: „»Beleéletek magatokat azon időkbe«, így szól ismételve, »mindegyiktök választ magának egy kedvenc hőst a francia forradalom tragédiájának szereplői közül, s azt hiszi, hogy e szerepet el is fogja játszhatni. Lamartine *Girondistái* veszedelmes egy olvasmány, sem nem történelem, sem nem regény, de nem is Biblia, minőt ti csináltok belőle.«”⁴

Lamartine művének magyar olvasói magukra ismertek, magukat keresték, a jövő útjait fürkészték. Benne éltek, és nem egyszerűen valamiféle szerepjátszás okán. Jókai Mór helyzetjellemezése tárgyilagos: „Valamennyien franciák voltunk! Nem ol-

vastunk mást, mint Lamartine-t, Michelet-t, Louis Blanc-t, Sue-t, Hugo Victort, Béranger-t, s ha egy angol vagy német költő kegyelmet nyert előttünk, úgy az Shelley volt és Heine, maguk is nemzeteik kitagadottjai, s csak nyelvökre nézve angol vagy német, de szellemökben franciák. Petőfinél valóságos kultuszra fejlődött ki a francia-imádás. Szobája tele volt aggatva nagybecsű kőmetszvényekkel, miket Párisból hozatott s azok a 89-iki forradalom férfiai voltak. Danton, Robespierre, Saint-Just, Marat és egy nő Madame Roland. Ezekkel társalgott mindennap.”⁵

Ezen tárgyilagosság magyarázatát Berzsenyi Dániel kínálja: „Nincs és nem lehet több valódi poétai mitológia mint az egy görög, mely egyszermind magyar is, mert a legfőbb poétai avagy emberi szép minden nemzetet egyaránt illet, s minden nemzetnek egyaránt legfőbb célja.”⁶ A célhoz vezető út a beleélés: „A népek nem egyebek, mint szokásaik teremtményei, s nagy nemzet szokásait követni, annyi, mint nagy nemzeté lenni.”⁷ Lamartine nemcsak radikalizálta, kifinomultabbá tette a magyar demokratikus kultúrát, amelynek megvoltak a maga hagyományai.

Martinovics maga is a francia forradalomhoz akart kapcsolódni, de már egyenesen megtervezte azt a forradalmi mechanikát, amely Franciaországban spontán módon érvényesült. Vérmező emlékét pedig 1802-ben felfrissítették. Mint Szekfű Gyula írja: „akik még rendetlen ábrándokban éltek, azok a rendi bíróságok kezére kerültek”.⁸ És kivégezték őket, mint Zsarnóczy Jánost és Mikola Istvánt. Érdemes megállni ennél az epizódnál. Mert jól érzékelteti, hogy a kortársak milyen képzeteket a forradalmi dinamikáról. Az említett két „jakobinus” jogász egy volt hadnaggyal, Kiss Károllyal forradalmi terveket szőtt, hol francia, hol török segítséget vártak forradalmukhoz, amelyre 1800 augusztusában el is szánták magukat, felgyújtottak egy házat, és több tűzoltó kocsit megrongáltak. Az egész ügy elaludt volna, ha a volt hadnagy élettársa rá nem veszi urát, hogy jelentse fel cimboráit, mielőtt rá nem jönnek a hatóságok, hogy kik a tettesek. Miután írásaikat elégették pontosan nem tudjuk, mi lett volna a társadalmi program.⁹ De a lényeg a hazugságokon is átsüt. Kiss Károly szerint Zsarnóczy úgy nyilatkozott, hogy „verjük össze magunkat vagy ötvenen, üssünk a budai várbeli strázsákra, aki hozzánk nem áll, öljük meg, úgy a felséges palatinust is, mert úgymond, mennyi jakobinus vagyon a két városban, mind hozzánk fognak állani”.¹⁰ Ez a forradalmi puccs tökéletes víziója, és mögötte jól érzékelhető a jövőjük kilátástalansága miatt elkeseredett plebejus elemek antiarisztokratizmusa, akárcsak 1794-ben. Mikola nem volt Kazinczy és Batsányi sem. Zsarnóczy sem Martinovics, Kiss Károly pedig nem Laczkovics. De hasonlítanak egymásra. És jelzik, hogy a felvilágosodás eszméi miként radikalizálódhatnak, radikális változást igenelő közegben.

A magyar és a francia társadalmi állapotok nehezen mérhetők egymáshoz; két külön világ; a politikai hangulat viszont összemérhető. A 19. század eleji besúgó jelentések a magyar diétai ellenzék hangadóit a francia forradalmárokhöz hasonlította, és ezt részben ellenforradalmi paranoia sugallta. Csakhogy a felvilágosodás gondolat-

körében élő magyarok is a francia forradalom tapasztalatait mérlegelve fürkésztek a jövő útjait. Desseffy József 1823. március 6-án így írt Kazinczy Ferencnek: „Halatlan dolgok fognak elébb-utóbb következni mindenütt, ha a józanész valamiképpen el nem fordítja a legbutább és legalábbvaló indulatosságoknak kicsapongásait. Utoljára mi is részt fogunk venni. Adja Isten, hogy eszünk legyen akkor, és hogy igaz nemzeti függetlenséget szerezzünk magunknak. Úgy feláldozhatnók a feudális szisztémát – de nagyon kételkedem akár okosságunkban, akár nemes szívűségünkön – az egoizmusz rozsdája eszi szíveinket – nem vagyunk mi többé arisztokraták, hanem cacokraták. [...] Nagy és közönséges lesz a pezsgés, a zavar, mert ez nem egy országai, hanem európai revolúció lesz – azonban ki fog vitetődni – mert megtanulták az emberek a francia revolúció hibái által: mit kell eltávoztatni a revolúciók haladásában. Ismétlem: nagy dolgokat fogunk érni, ha valami közben jövő fátom vagy az okosság és józanész szelleme nem fogja végképpen eloszlatni a tornyozkodó fellegeket.”¹¹

Miután 1825-ben összeült a diéta, a következő év januárjában „Egy magyar” „a Duna mentéről” már úgy tudósított a párizsi *Le Constitutionnel* című lapban, hogy „Magyarország helyzete olyan mint Franciaországé 1789-ben. Behatolt az idő szelleme, és meghozza majd gyümölcseit.”¹²

A rendi jogvédelem mögött ott húzódott a forradalom lehetősége. Várták és féltek tőle, készültek rá és meg akarták előzni.

A forradalom szó nálunk erős érzelmi töltettel bír. Legitimáló fogalom. Belénk rögződött az, hogy a forradalmárnak igaza van. Vonatkoztassunk el ettől a szemantikai teherterételtől, és kezeljük semleges fogalomként a forradalmat. Ugyanakkor érzékelnünk kell a szekuláris megváltás csodálatos élményét, amely szerte Európában hatalmába kerítette a változásra váró lelkeket. Az éppen akkor Bécsben tartzkodó Galsai Kovács Ernő naplójában így emlékezett: „Csudálatra méltó volt az a lelkesedés, mely ekkor a bécsi népet megszállta volt, mintha ennek az 1848 év tavaszának a levegőjében lett volna egy balzsamos illat, mely az emberek lelkét elkábította és magával ragadta egy egészen más világba! Aki ezt maga nem látta és tapasztalta, annak fogalma sem lehet soha erről az 1848-as év tündéres hatásáról az emberek lelkületére, mely valósággal előttem a későbbi években is mint egy tündér álom tűnik fel, mely képes az ember lelkületét, azét aki ezt átérte, talán még száz év múlva, ha ezt az időt megéri, megbűvölni és lelkesedésbe hozni!” Amikor aztán naplóírónk újraolvasta a fenti sorokat, így erősítette meg: „Úgy van! 1914 február 20.”¹³

A francia forradalom történetét író Michelet a forradalom-élményt abban látta, hogy megáll az idő. A federációk 1790-es ünnepét értékelte így, részben azért, hogy a várható újabb forradalom is hasonló legyen, részben pedig azért, mert az idő megállításával átlépünk az örökkévalóságba, a szekuláris megváltás földi paradicsomának mennyországába.

1848-ban azonban világ színpadának *circus maximus*ába kerülünk, ahol hihetetlenül felgyorsultak az események. Az extázist csömör követte. Vandrák János, eperjesi kollégiumi tanár, így emlékezett: „Márciusi napokban s azután zajos mozgalmak a városban s a megyénél. (Szabadság, egyenlőség, testvériség az új schibolet, az élet éppen ellenkező!) Cocárdák. Nemzeti őrsereg etc. az ifjúságot is sodrából kivesszik, melyért is ez május végével szétbocsáttatik.”¹⁴ Márpedig Vandrák kifejezetten liberális tanár volt, aki egy év múlva, amikor a neoabszolutizmus igazoló eljárásnak vetette alá, határozottan kifejtette, hogy az alkotmányos királyság híve. De a forradalom forradalom. Már a Népek Tavaszán lehetett látni, hogy a rálicitalás technikája, a forradalmi képmutatás és a forradalmi üldöztetési félelem a demokratikus forradalmi kultúra jelenségei és tünetei. A lényeg: a kemény harc az általános akarat, a népakarat képviseletéért. Lamartine könyve ezt a világot jelenítette meg. Nélküle is lett volna a francia példához oly sokban kapcsolódó politikai élet Magyarországon. De hatására kifinomultabb és összetettebb lett a politikai élet és annak intellektualizmusa. Lépten-nyomon idézték, olykor kísérteties empátiával. Az erdélyi gróf Gyulay Lajos nagy érdeklődéssel tanulmányozta Lamartine könyvét, gondosan jegyzetelte, majd április végén lelkéből valósággal felszakadt a kérdés: „Forradalmunk gyümölcseit fogják-é, és mikor élvezhetni? Nem fogjuk mint a girondisták vérrel azt megvásárolni?”¹⁵ Ez kulcskérdés! Mindennél világosabban jelzi Gyulay Lajos szorongásait; félelmét az antiarisztokratizmustól, mely félelem végigkísérte a forradalom alatt, és még utána is. És jelzi azt, hogy a magyar kortársak saját forradalmukban a francia forradalmat élték át.

A magyar világ paradox módon közelebb került a nagy francia forradalom politikai kultúrájához, mint maga a kortárs francia. Hiszen – mint John Breuilly hangsúlyozza – „csak Magyarországon tudták a lázadók intézményesíteni a forradalmi hatalmat”, és éppen a nemesi elitek részvétele biztosította „az ellenforradalomnak való ellenállás sokkal szilárdabb alapját”. Európát ugyanis – mondhatnánk – a derevolúció jellemezte. A magyar forradalom – jelzi ugyancsak John Breuilly – ebben a vonatkozásban kivétel. „A kivétel erősíti a szabályt”.¹⁶

Jonathan Sperber saját kitűnő 1848-as szintézisének idevágó tanulságait így foglalta össze: „1848 egyben 1789 megismétlése is volt.” Csakhogy – hangsúlyozza – 1848-ban ismerték az 1789-i forгатókönyvet, és tudták miként kell elkerülni az ismétlést. „Hogy 1847-től 1851-ig nem oda jutottak, mint 1789-től 1799-ig, az azon a történelmi tanulási folyamaton is múlt, amelyen a politikailag tudatos vezetőcsoportok átmentek, ennek az eredményei kísérték és alakították azt az eddig nem tapasztalt mértékű politikai mozgósítást, mellyel a forradalom járt.”¹⁷ Így aztán az 1848-i forradalom „két szék közé esett – az 1789-i polgári és az 1917-i proletárforradalom közé”¹⁸ – ami sok vonatkozásban dicséretére válik.

A magyar forradalom – paradox módon Magyarország fejletlensége miatt – került közelebb a nagy francia forradalom példájához. Nem véletlen, hogy – a kor két

leggunyorosabb nagy elméje – Heine és Marx nem ironizált a magyar forradalom fejleményein. A Párizsban élő német költő – akit mélyen elkésérített a német forradalom derevolúcióba fordulása – a Niebelungok hősi haláláról szóló éneket hallotta ki a magyar fejleményekből.¹⁹ „Magyarország nagyszerű” – írta Marx még 1849. augusztus 17-én Engelsnek. Bár ezt a dicséretet nem kell túldimenzionálni, hiszen másfél év múlva már barátjának „magyar szir-szar”-ról írt, és némileg jellemző minapi „nagy klasszikusunk” politikai kultúrájára, még azt is fejtegette barátjának, hogy megismerkedett Kossuth – meglehetősen közepes kémnőjével – Beck Vilmával, és majd kihúzza belőle „az igazságot”.²⁰ Ez nemcsak arra utal, hogy a pletyka fontos forrás lehet, és pletykálni jó dolog, hanem arra is, hogy Marxból, az egyelőre még munkások nélküli munkásvezérből és láncdohányosból, az éjszakai dohányzás füstfelhőinek kavargása valamiféle barokk illuzionizmust váltott ki, és ez humanizálta olykor vulgáris, olykor szellemeskedő gorombaságát. Nagyobb baj, hogy a mi Révai Józsefünk, úgy alkalmazta a marxi és engelsi szemléletet,²¹ hogy a magyar és a francia forradalom közötti párhuzamot diszkreditálta, mert beépítette a kommunista hatalmi harcba.²²

1848 tavaszán az utolsó magyar diéta azt a szerepet vállalta, melyet a francia rendi gyűlés, igaz ez utóbbi radikálisabban szakított múltjával, amikor magát nemzetgyűléssé nyilvánította. A magyar diéta jobban vigyázott a jogfolytonosságra, miközben követte a francia példát, pontosabban: újjáteremtette azt a maga világában, immár okulva az egykori fejleményekből, okult az 1789–1815-ös francia leckéből. Igaz, nem is volt más lehetősége a következetes érdekérvényesítésre a liberális alkotmányosság védelmében, mint a francia példa követése – magyar módra. Magyar módra? – gunyorosan hangzik, de ezen kifejezésnek nincs ironikus éle, ha nem a mából indulunk ki. Mint Eötvös József a forradalom és a szabadságharc után írta: „Csaknem középkori állapotokból a nemzet napok alatt egyszerre mind annak birtokába [jutott], mit Európa népei 789-től annyi forradalmak után elértek, s míg az európai kontinensen nem szűnő oscillatiókat látunk, nálunk a közbéke alig zavartatott meg.”²³ Az érdekegyesítési politika, a jobbágyfelszabadítás és a földesúri kárpótlás – az államszervezet, a megyei közigazgatás folytonossága révén is – az ország nagy részén biztosította társadalmi békét. Igaz, Magyarországon pedig nem alakult ki még olyan városi szegényréteg, amely mint Franciaországban barikádokat tudott volna vagy akart volna emelni. Ezek a körülmények is magyarázzák, hogy a magyar történelmi emlékezetben a nagy francia forradalom emléke miért hatott olyan cselekvésre ösztönző erővel. A magyar liberálisok talán nem is ismerték fel a maga teljességében az 1789-i trauma jelentőségét az európai politikában, ezért bíztak jobban az európai forradalomban, mint európai elvbarátaik. Kossuth pedig még 1848 nyarán a magyar népképviselői országgyűlés zsivajgása láttán megjósolta egy dermedt „középutas” képviselő kérdésére, hogy „Mi lesz kérlek [...]?” ; „Mi lesz? – Konvent!!”²⁴ Valójában már az is volt, mert nem alakultak ki pártok. Viszont a francia

konventtől eltérően a magyar országgyűlésen nem voltak koszos alakok, hiszen koszosnak lenni, ami a francia forradalom radikalizálódása alatt követelmény lett, már kiment a divatból.

A polgárháború borzalmai Magyarországon is kísértettek, és a nemzeti szembekeverülés során az önpusztítás démonai el is szabadultak. Az osztályharc fantomja is felvillant. Dózsa és Horea fenyegető alakja egyaránt jelen volt a köztudatban. A nemzeti önrendelkezésért vívott harc nemzetiségi polgárháborúval is járt. De miután az abszolutizmus olyan nyilvánvaló machiavellizmussal vette át a kezdeményezést, a forradalom és szabadságharc élménye elnyomta az *Érzelmek iskolájára* is jellemző aggodalmakat. A forradalomé, amely a rendi szabadságharcok hagyományához kapcsolódott. Más szóval a magyar történelmi emlékezetben a francia forradalmi hagyomány összefonódott a rendi szabadságtörekvések emlékével, és annak tudatával, hogy ezek mindig is enyhítettek az abszolutizmus halálos ölelésén. Így a múlt nem teher volt, hanem a jövőért vívott harc jelenbeli alapja. Mint Teleki László 1849. május 14-én Párizsból szinte önfeledten írta Kossuth Lajosnak: „Frankhon 89-ik évi szerepe: Európát emancipálni, nekünk jutott”. Ugyanakkor óvatosnak is kellett lenni. Tíz nap múltán a párizsi magyar követ vissza is rettent, amikor hírt vette annak, hogy Szemere Bertalan, a rálicitilások mestere, saját kormánya politikáját republikánusnak nevezte, és így fakadt ki: „lehetetlen, hogy oly boldogtalanságokat mondott volna!”²⁵. Európa ugyanis nem kért a nagy francia forradalomból, s ha valami Magyarországon erre emlékeztetett, korlátozta a magyar diplomácia lehetőségeit.

Szemere számára viszont a nagy probléma az volt, hogy a mérsékelt elemekkel a baloldalt semlegesítse, és magát Kossuthot maga mögé szorítsa. A baloldallal nemcsak az volt a baj, hogy radikalizált, hanem az is, hogy egyben megosztott, amikor a nagy félelmeket idézte fel. A verbális agresszió fegyvertárából bátran vettek elő sok mindent, hogy a liberálisokat maradi táblabírákként tüntessék fel. (Egyébként a táblabírák mérsékelt voltak, de több társadalmi tapasztalattal rendelkeztek, mint a lelkes ifjak.) Az egyik legharciasabb lap, a *Marcius Tizenötödike* szerkesztője, Pálffy Albert önéletrajzi regényében élete vége felé, így ítélte meg saját radikalizmusát:

„Mi, kik akkor éltünk, tudjuk legjobban, hogy ez az ellenzékeskedés nem bírt a komolyság jellegével. Inkább azt mondtuk: jó lesz ezt az osztrákot egy kicsit ijesztgetni: hadd lássa Bécs, minő pártok is léteznek az alsóbb rétegekben! Akkor majd jobban meggondolja magát s békével tűri az 1848-diki törvényeket, nehogy rá nézve még valami rosszabb is következhessek.

E fiatalkori politikának azonban volt egy visszariasztó oldala is. A leghevesebb szóvivők bámulva vették észre, hogy vállalatukat főleg első sorban éppen a legmegrögzöttebb pecsovicok fogadják legkevésbé sem palástolt örömmérettel! Klobuchevich báró [regényhős, ám élethű figura!] oda volt a kéjtől és boldogságtól, ha lefekvés előtt az ellenzéki lapokat végig olvasta. Ő és társai voltak a legelső, akik

meglátogatták a fiatal szerkesztőket, barátságot és per tu pajtasságot kötöttek velők. Ezek nógatták, biztatták, lelkesítették őket a legmerészebb kirohanásokra: ösztön szerint érezvén, hogy minden túlzás csak az ő malmukra hajtja a vizet.”

Kínos ügy – mondhatnánk ma is. Meg is cenzúrázta önmagát az emlékező. Ék alá zárójelbe tesszük azt, amit kéziratából kihúzott, miután feltette a kérdést:

„Mi lett az eredménye? A fiatalság gyanúba vette tán e nem várt oldalról érkező szövetséget? <Éppen az ellenkező esemény következett be.> Tavasz végével fenyegető jelek kezdenek mutatkozni. Jellachic, Axintye, Stratimirovics és mások seregestül felemelik a fekete sárga színeket és halált esküvének a magyar nemzet fejére.

Egyszerre vége volt az oppozíciónak: de nem az ifjúság csapott föl miniszteriális pártnak: hanem a kormány emberei jöttek alá <a magosból>, azon kijelentéssel, hogy az 1848-diki törvényeket többé fönntartani nem lehet s vagy vissza kell azokat adni, vagy teljességgel kifejteni és kiegészíteni.

Ez alapon aztán rögtön vége lett a meddő házi vitának, s nyár közepére ismét zárt csoportban állt együtt a magyarság az osztrák reakció ellenében, mely azt hitte: végre valahára megérkezett a háromszáz esztendő óta lesett pillanat, a magyar államjog s ezzel együtt a nemzetiség végső megsemmisítésére.”²⁶

A helyzet persze bonyolultabb volt. 1849 nyarán is dúltak a forradalmi paranoiából fakadó szenvedélyei. Ugyanakkor összekötött a közös érdek. A magyar kormányzat 1849. június 27-i kiáltványában a kor romantikus keresztény humanitárius nyelvezetével élve fejezte ki a 89-es gondolatot, ahogyan korábban a lengyel szabadságharcosok tették, akik ezt a nyelvet oly tökélyre fejlesztették:

„Az isteni gondviselés útjai kiszámíthatatlanok – kísérteteken és szenvedéseken vezeti népeit a boldogságra.

Magyarország harca nemcsak a mi harcunk többé. Ez a népszabadság harca a zsarnokság ellen.

A mi győzelmünk a népek szabadságának győzelme, a mi halálunk a népek szabadságának halála.

Isten minket választott ki, hogy győzelmünk által a népeket megváltjuk a testi szolgaságtól, miként Krisztus a lelki szolgaságtól megváltotta.”²⁷

A forradalmat kiteljesítő önvédelmi harc valamiféle purgatóriumnak is tekinthető: a szekuláris megváltást megelőző megtisztulás, megtisztítás és áldozat. A szekuláris megváltás a haladás hithez kapcsolódik, annak átéléséhez, hogy a történelemben maga Isten nyilatkozik meg; „Isten ujja” jelöli ki a fejleményeket, hogy Kossuth kedvenc fordulatát idézzük,²⁸ amely Tocqueville-nél is megtalálható.²⁹ Ugyanakkor, akik Isten ujját követik, azoknak harcolniuk is kell, áldozatot hozni, hogy eljussunk a földi „paradicsomba” – mint azt Kossuth fejtegette. A harc nem kilátástalan: „a nemzetek akarata még az isteni végzésekre is befolyással bír” – idézzük ugyancsak Kossuthot.³⁰

A hajdani francia dráma magyar dráma is lett. Színe és visszája egyaránt megjelent. Szóban és írásban, a sajtóban és az országgyűlésben keményen vetélkedtek egymással a „girondisták” és a „jakobinusok”. Az 1848-as kortársak nyelvén a demokratikus kultúra egyetemességét ilyenformán juttatta kifejezésre Vasvári Pál: „A francia forradalom tükör, melyben a népek önmagukra kezdenek ismerni. Mert az ember nem tagadhatja meg önmagát. Egy cél van minden nép előtt: a szabadság. Ugyanazon eszközökkel törekszik minden nép végcélja felé, és ugyanazon szenvedélyek dúlnak keblében.”³¹

A magyar forradalomnak az egyetemes értékek védelmének tudata és a védelmükre való elszántság is adta erejét. Privilegizált pillanatok, amikor egy-egy nemzet úgy véli, hogy életében a partikularizmus és az univerzalizmus harmonizál, és ő maga az emberiség harcosa. A magyarra egyre többen így tekintettek, mintha ez a revolúció fordíthatna volna meg az európai derevolúciót. És hogy ne csak Marxot idézzük állandóan, gondoljunk a brassói német lapot egy évtizeden keresztül szerkesztő poroszországi báróra, Leopold Max Moltkéra, aki Kossuthban „az összes európai nemzetek” felszabadítását és testvériesülését célzó „igaz forradalom szent tüzeinek szítóját” köszöntötte.³²

Kérdés, hogy mi magyarázza ezt a Kossuth-kultuszt? Egyáltalán miért alakult ki? Hogyan lett Kossuth egyszerre a magyar történelem leggyűlöltebb és legszeretettebb alakja?

A képviseleti demokrácia és a közvetlen demokrácia összjátéka

A Kossuth-kultusz egyszerre archaikus és modern jelenség. Mély politikai szükségletet elégített ki. A feudális rendszerben a jó király képze a legitimációs igényből fakadt. A paraszti nép az uralkodói akarattal legitimálta törekvéseit. Nem véletlen, hogy 1848-ban milyen éles verseny folyt a királyi akarat megnyeréséért. A távoli király mellé kellett azonban egy „jó tanácsadó”. És Kossuth az lett, a szakrális uralkodó szekularizált változata. Jellemző, hogy az agyagfalvi székely nemzeti gyűlésen Kossuth-kalapot tűztek ki magasra, olyan szimbólumként, amely a korona helyét elfoglalta, miközben az alkotmányos királyság mellett tettek hitet a szervezők. Volt, ahol Kossuthról már mint királyról beszéltek. A jobbágyfelszabadítás ugyanis egyre inkább az ő nevéhez kötődött.

A modernitás felől nézve viszont Kossuth, – azt mondhatnánk – emberarcú Robespierre. Igaz, Robespierre számára mindig is fenevad volt. De a demokratikus kultúra egyetemességére vall, hogy Furet-nek Robespierre szerepéről szóló sorai Kossuthra is oly sok vonatkozásban illenek. Mert a Megvesztegethetetlen“mindig azon a stratégiai ponton állt, ahová egyszerre hallatszott el az utcák, a klubok és a konvent szava, sohasem volt jelen a nagy napokban, de mindig ő volt az első, aki

ezeknek értelmet adott, a forradalmi közvélemény alkímistája a közvetlen demokrácia logikai ellentmondásait a hatalomgyakorlás titkaivá tette”.³³ Hiszen Robespierre egyszerre tudott két demokratikus legitimitációt összebékíteni: a törvényhozó hatalmat és a népszuverenitást,³⁴ a képviseleti demokráciát és a közvetlen demokráciát, mely utóbbi valójában a diktatúra igénye, és tette ezt, anélkül hogy formálisan diktátor lett volna, hogy aztán ennek az ellentmondásnak legyen az áldozata, amikor a polgári társadalom revánsot vett és a diktatúra általa bevezetett és tőle elsajátított technikájával likvidálta a nép megtestesítőjét. Kossuth maga is a hatalmi szférák metszéspontján találta meg a helyét, egyszerre képviselte a közvetlen demokráciát és a képviseleti demokráciát, az utca és a falvak népét, valamint az országgyűlési többséget.

Robespierre és Kossuth két világ. A francia nyárspolgár – hogy Heine kifejezésével éljünk³⁵ – a felvilágosodás aritmetikus személytelen jellegét példázza, még parókájával és szerény, ám gondos öltözékével, térdharisnyájával, amikor a fellángoló antiarisztokratizmus jegyében tanácsos volt eldugni a parókát és a térdnadrágot, és illett koszosnak lenni. A magyar „kisnemes”,³⁶ valójában ízig-vérig politikus értelmiségi a felvilágosodás humanitarizmusára épülő romantikus ihletettséget érvényesíti. Robespierre felolvasta beszédeit, Kossuth kívülről mondta el, miután alaposan felkészült, és ha kellett tudott rögtönözni olyat, ami szállóigévé vált. Kossuth egyébként – jeleztük már – mint mindenki a korban, elhatárolta magát Robespierre-től, és a jakobinus terrortól. Viszont jellemző, hogy azon brosúrában, amely közte és Robespierre között vont párhuzamot, éppen ezen párhuzammal foglalkozó oldalakat vágta fel, bár általában nem olvasta a róla szóló munkákat.³⁷ Említett brosúránk abban látja a rokonvonást, hogy „Kossuthban nem hiányzott némi velleitás, hogy olykor Robespierre utódának mutassa magát, s noha ily szerep egészen ellenkezett természetével, mind párthíveinek némelyike, ki szabadság alatt valami 1789-diki terrorizmust értett, nagyon szerette volna azt utánozni, mind pedig maga Kossuth annak megfontolása mellett, hogy az azzal való ijesztgetés jótékony félelemben tartandja azokat, kik ellenzéket akarnának formálni, – nem bánták, ha a guillotint réme olykor-olykor a képzeletben megjelenik.

Ő maga, Kossuth nem lett volna soha egyenes eszközlője a rémuralomnak, de úgy látszik, szeretett volna rettenetesebbnek föltűnni, mint amilyen volt, nem maga, hanem a nyers tömegek által”.³⁸ Ez helyzetük hasonlóságából következett, és különbözőségéből is: „A terrorizmus sajátságos neme volt az, hogy Kossuth ámbár tetteit a parlament felelősségével akará körülsáncolni s a nép és hadsereg előtt a törvényhozás sérthetlenségével sanctionáltatta saját nézeteit és tetteit, de mind ezen, mind más alkalommal nem szűnt meg a nép, sőt a katonaság óhajtására apellálni a képviselőházban.”³⁹

Talán az egyetlen azonos vonás az volt, hogy mindketten tudták, mikor kell és lehet betegnek lenni. Gyulay Lajos az 1860-as években csodálattal emlékezett Kos-

suth július 11-i beszédére pedig már a hiúság megszállottjának tartotta: „Kossuth azon ritka emberek közé tartozott, kiknél *nem a lélek a testből, hanem megfordítva a test a lélekből merít erőt*. Egyszer így szólott többek közt legkimerültebb állapotában – *most már nem akarok beteg lenni*. Magam láttam mikor a szószékre fel kellett vezetettnie magát oly beteg volt, és növekedő lelki ereje által a legfényesebb beszédet tartá, mely mindenkit bámulatra ragadott.”⁴⁰ És valóban ezen beszédet követte a magyar parlament egyetlen egyhangú lelkesedéssel fogadott cselekedete: 200 000 újonc megajánlása. Közismert színpadi jelenetbe illő epizóddal zárult a nagy beszéd, és élhet a kétely, hogy Kossuth netán egy kicsit színészkedett, Gyulay pedig túl hiszékenynek bizonyult. Naplóírónk véleményét azonban hitelesíti Kossuth könyvtára. Az emigráns Kossuth ugyanis általában minden egykori kedvesebb olvasmányát az idők folyamán beszerezte. Kantot nem igazán szerette, bár ifjúkorában alaposan megismerhette, mert tanárai ismerői és bírálói voltak Kantnak. Mégis eljutott hozzá Hufeland egy kis Kant-könyvecskéje az egészség ápolásáról, és abban nemcsak az idős embereknek szóló jó tanácsokat húzta alá, hanem az egészség és az akarat viszonyáról szóló részeket. Ebből csak ízelítő: „*Hihetetlen az, hogy mire képes az ember, az érzékekben is, szilárd akaratjának ereje által, és így a szükség által is, mely gyakran egyedül képes az ilyen szilárd akaratot előidézni.*”⁴¹

Nem feltétlenül diplomáciai betegeskedés lehetett tehát az, hogy amikor Kossuth gyengélkedett vagy beteget jelentett, akkor már lehetett sejteni, valami történik az utcák világában. Egészségi állapota politikai szeizmográf lehetett, amely előre is jelzett. Lábadozóként lépett a szónoki emelvényre, hogy határozott irányt adjon az eseményeknek. Uralta az országgyűlést, mert azt mondta, amit a többség maga is hallani akart és a közvélemény igenelt. Nem volt Párizsa, mert következetesen elutasította azt, hogy a főváros diktáljon az országnak. Az ország népét alföldi toborzójain szólította meg. A fővárosi népgyűléseken nem szerepelt, bár nagyon is figyelte a fejleményeket, és talán a tömegek is őt. Alighogy visszatért első alföldi toborzójáról, a fővárosi tömegek elég erőt éreztek, hogy szeptember 28-án agyonverjék Lamberg Ferencet, aki a király megbízottjaként érkezett, és – elvben – megállíthatta volna Jelańicót, és ezzel – elvben – kezdetét vehette volna a magyar derevolúció. A horvát támadás viszont olyan közfelháborodást váltott ki magyar körökben, hogy Kossuth csak azt tette, amit vártak. Elhitette, amit hinni akartak, mert maga is hitte? Nem, együtt hittek. Együtt lázadtak fel, hogy lázadásuk a forradalmat teljesítse ki.

Ma sokan állítják, hogy Kossuth nélkül 1848 szeptemberében megroppant volna a magyar forradalom. Ellenpróbára nincs lehetőség. Utólag sokan Kossuth ékesszólásában találják meg a magyarázatot. Elsősorban azok, akik maguk is 1848 őszén Kossuth mellé és mögé álltak. Ők, 1849 után, mint Kemény Zsigmond, Kossuthból bűnbakot csináltak, mert saját magukat így akarták szalonképesé tenni, ugyanakkor így próbáltak menteni valamit a liberalizmus vívmányaiból is. Közelebb járt az

igazsághoz Gyulay Lajos, amikor az 1860-as évekből visszatekintve úgy nyilatkozott, hogy 1848-ban „megbolondultunk”.⁴² Ennek alapja a már említett radikalizálódásra hajlamos légkör, amely elvetette a kompromisszumot. Gyulay Lajos például lenézte a radikálisokat, Széchenyit szerette és Batthyányt, de mint képviselő ellenük szavazott. Kossuthot gyanakvással kezelte, mert megérezte, hogy ő a radikálisoktól eltérően, tud élni a hatalommal, ezért tisztelte is. Deák Ferencet még jobban tisztelte, mint embert. Szeptember elején így vallott naplójának: „Battyáni, Kossuth, Öetwös, ugy néznek ki, mintha börtönből szabadultak volna ki, csak Deák prosperál, ő rajta, nem tetszik ki a tűnődés, pedig, ha valaki, úgy ő bizonyára szívén hordozza a magyar ügyet. Tiszta lelkű egy ember!” 1849 januárjában már „Kossuth tagadhatlanul legnagyobb emberünk, fel tudja ő ébreszteni a tömegeket, de fog-é tudni irányt adni is, mint Móses vagy Lykurgos az megválnak; vagy teszem, megtudta azt már eddig elé is, mint Moses, de fogja bírni minket az ígéret földére visszavezetni, mint Josue!”⁴³

A függetlenségi harc veresége után Kossuth már bűnös csábító, saját hiúságának rabja. Hajdani sikerének titka azonban világosan kiolvasható naplóírónk idézett soráiból is: törvényhozó és mozgósító volt, más szóval a már említett kétféle demokrácia megtestesítője.

Nagy a kísértés, hogy amikor a verbális tér és a valóságos politikai játéktér oly sokban egybeesnek, akkor elsősorban a szó művészetét lássuk Kossuthban. Ezért is fontos a Kossuth-kép vizsgálata, legyen szó ravasz diplomaták elemzéseiről vagy egy a világgal haragban álló román pap ezeroldalas magyarellenes, ám ékes magyar nyelven írt forradalom történetéről. „Kossuth nem érdekes, kultusza már igen” – mondta egyik kiváló atyai barátom, imígyen figyelmeztetve a téma jelentőségére. Márpedig a kép a képalkotón keresztül megint csak magához Kossuth-hoz vezet. Engels például Dantonhoz és Carnot-hoz hasonlította Kossuthot, a szónokot és a katonai szervezőt emelve ki, talán azért is, mert ő maga – mármint Engels – szeretett volna – íróasztal fölé emelkedve – jó szónok és hadművész lenni. Az orosz cár a borzalmas demagógot gyűlölte Kossuthban, az ideológust, miközben ő maga, a zord katona, ideológus is volt, igaz ideológia nélkül. Madame Nesselrode, a cár külügyminiszterének felesége némi malíciával számolt be férjének, a hivatalnok-róknak, akiről nem lehetett elmondani, mint Pulszky Ferenc Kossuthról, hogy „szép, mint Praxitelész karcsú Hermésze”, vagy netán Ciceróval vetélkedik, hiszen a felfelé hízelgés és a lefelé parancsolás rutinját gyakorolhatta egész életében: „Azt mondják, hogy Kossuth szép fiú (joli garçon), formás és jó modorú, a legmagasabb fokon rendelkezik a szó adományával.”⁴⁴ A bécsi orosz követség gazdasági szakértője, Tegoborski viszont arra hívta fel a figyelmet, azon jelentésében, amelyet a külügyminiszter nem akart átadni a cárnak, hogy 1848-49-ben az ország népére nem Kossuth szavai hatottak, hanem az a gazdasági pezsgés, amelyet a Kossuth-bankók kibocsátása biztosított.

Kossuth szerepét a leghitelesebben Deák Ferenc világította meg, anélkül hogy nevét kiejtette volna, mert 1867-ben nem illett megnevezni, de nem alakját nem lehetett elfelejteni:

„Ha akkor az országgyűlés, ragaszkodva ősi arisztokratikus intézményeinkhez, szabaddá nem teszi a népet és a földet, nem osztozik a néppel jogokban és terhekben, ha szélesebb alpra nem fekteti az alkotmányt, a reánk következt nehéz évek súlyát el nem birtuk volna s összeroskadtunk volna a szenvedések alatt, a nélkül, hogy a művelt világ szájalma és részvéte kísérmé végsülyedésünket. Ezen átalakulást össze fogja kötni a történelem azon férfiúnak nevével, ki azt 48-ban megindította s ernyedetlen erélylyel keresztülvitte. Daczára a bekövetkezett szerencsétlen eseményeknek, művének ezen része fennmaradt, és fenn fog maradni, míg nemzetünk él és országunk áll, s ahhoz a nemzet emléke és hálája lesz mindig csatolva.”⁴⁵

Kossuth alapvetően integratív személyiség volt. Azt, hogy személyiség külön hangsúlyozni kell. Mert személyiségvonásnak is tulajdonítható, hogy miközben elszabadultak a rálicítálás és a paranoia mechanizmusai, ő volt az, aki ettől érintetlen maradt, miközben mindezzel nagyonis számot kellett vetni. Az országgyűlésben olyan jobb- és baloldalt kellett összefognia, amely ha nem is lépett fel nyíltan ellene, de befolyása alá akarta vonni, kisebb-nagyobb zsaroló manőverekkel. Miután kormányzó elnök lett, Szemere Bertalan, a kormányfő energiái nagy részét az ő hatáskörének nyírbálására fordította. Otthon pedig feleségére kellett rászólnia, hogy ne szapulja és ne vádolja diktatúrára törekvéssel legsikeresebb tábornokát, Görgei Artúrt. Ugyanakkor olyan strukturális helyzetet foglalt el, hogy igazában nem is lehetett fel lépni ellene a siker reményében. A hatalmat pedig úgy adta át Aradon, hogy ha a diktátorra előlépő hadvezér, Görgei nem ér el semmit, akkor továbbra is kormányzóelnöknek tekinthesse magát és a világ is őt. Így lehetett ő maga egy egész hadsereg – mint azt a román Ion Ghica egyik angol barátjának megvallotta.⁴⁶ Ez a hadsereg sok sebből vérzett. A legnagyobb seb az ún. nemzetiségi kérdés. Kérdés: hogyan gyógyította?

A magyar demokratikus kultúra antinómiái Rendhagyó nemzetiségpolitika?

Aligha véletlen, hogy magyar gondolkodó, Eötvös József volt az, aki valamennyi kortársánál a legmélyebben tekintő módon fedte fel az 1848–49-es forradalom, és egyben a modern demokratikus kultúra belső ellentmondásait, amikor nagyszabású elméleti művében azt elemezte, hogy miként kerültek egymással szembe a század uralkodó eszméi: a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség. Közhely az, hogy a nemzetiség mindent maga alá rendelt. Nincs európai nemzet, amelynek nemzeti fra-

zeológiájában ne találánk egész sor megnyilvánulást a nemzetiség elsőbbségéről. Ezek pedig tökéletesen illusztrálják a demokratikus kultúra antinómiáit.

Nincs ebben semmi új. Tudjuk, a nacionalizmus türelmetlen. Célja: az egy és oszthatatlan nemzet, és ennek formája az egy és oszthatatlan nemzeti állam. A nemzet megszemélyesített egyén, az egyén pedig nemzet kicsiben. Embernek emberhez való viszonyát már nem az istenhez, hanem a nemzethez való viszonya határozza meg. Ez nyomja rá bélyegét az uralkodó politikai diskurzusra. Korszakunkban a demokratikus kultúra nagy antinómiája azt jelenti, hogy velejárója: a nemzeti állam az egyetlen korszerű és humánus államforma, ugyanakkor az ellenkezője is igaz. „Csakis a képviseleti rendszernek és a nemzetformának köszönhető – írja Pierre Manent –, hogy a demokrácia nagy államokban is megvalósul. A 19. század végén Nagy-Britanniában, Franciaországban, Olaszországban vagy az Egyesült Államokban a nemzeti büszkeség nagymértékben összekapcsolódik a demokrácia iránti büszkeséggel.”⁴⁷ Egyébként ez a kisebb államokban is így volt. A Közép-Európai térségben is a nemzetek arra törekedtek, hogy demokratikusak legyenek. Viszont, ahol és amikor nemzetállami vágyaik megvalósultak, kirekesztő nemzeti hegemonia lett az eredmény.

Mindezzel tisztában voltak a kortársak. Univerzalizmus és partikularizmus ellentéte fájó élmény volt. Szépirodalmi művekben könnyű feloldani. Vörösmarty idézetünk is példázhatja. Politikai frazeológiában is feloldható, annak hangsúlyozásával, hogy az univerzális a partikulárisban valósul meg. A nagy próféta, Jules Michelet történetírása erre épül. Éltette ő is a nagy közhelyet: a nemzetek hasonlóak egy nagy hárfa húrjaihoz, és természetesen a francia húr szól a legszebben, a dallam is francia volt... A magánirodalomban az a szép, hogy nem mesterkél, és nem hazudik. Gyulay Lajos naplója a klasszikus darabja ennek az irodalomnak, írója – bár sok mindent elhallgatott – képtelen is volt a konstrukció alkotásra. Amikor 1848 júniusának derekán így tűnődött el a világ sorsán:

„Jó volna egy világ, vagy legalább egy európai népgyűlést tartani, és abban, ha Babel nem válnék belőle, emberi szereteten alapuló egy Szövetséges Világbirodalmat alakítani, melyben minden álladalom minél kisebb kiterjedésben, faj és ajak szerint barátságos szomszédságban, békében és szabad kereskedést űzhetve élhetne. Nem lehet tudni mire fog fejlődni a mostani kor forradalma, de hihetőleg, mivel egy szélsőség könnyen át vág az ellenkező szélsőségbe, fog, a mostani szeparatizmusra törekvő indulat, egy univerzalizmusra által változni, mely nem a nemzetiséget, mely az emberiséget fogja magának, boldogítandó célul kitűzni. Hogy ezen idő el fog következni, abban kétségem sincs, hogy általános közlekedési eszközök által, a népek egybeegyednek, úgyszólván egy társaságot fognak alakítani, és talán egy köznyelvet is beszélni, azt is szinte bekövetkezőnek gondolom, de addig ki kell halni e jelen nemzedéknek, mely korlátolt de boldogító eszméivel csak nemzetiségért hevül. Mű, mostan élők túl nem tudnók élni nemzetiségünk megszűnését, én, bol-

dog másképp nem tudok lenni csak mint *szabad magyar*, hogy mint *szabad ember* valaki boldog lehessen, arra új nemzedéknek kell születni. Ősiség, hősiség, hazafiság, szóval életnek minden poézise, meg fog szünni, a föld maga is addig fog eszterga módra forogni, míg egészen megkerekedik, és hegyek völgyek meg simulnak. Munka, ész és tőke, e három kellék fogja kizárólag az eszméket vezérelni. Az édes farnientét munka, az ábrándozást ész, az ősiségi büszke érzetet a tőke fogja kipótolni. Által megyünk a prózai, a materiális a hasznosabb életbe.”⁴⁸

A kelet-és közép-európai tizenkilencedik század iszgalmas dokumentuma ez a néhány sor. A maga drámaiságában jelzi a történelmi pillanat feszültségét. Kérdés: hogyan lehetett ebből a helyzetből kitörni a kulisszák mögött és a nyilvánosság tereén.

Mert látnunk kell, hogy a nyilvános közbeszéd mögött itt-ott felvillan a lehetőségek rendhagyó mérlegelése. Ezt nem vitték nyilvánosság elé. A történetírás is olykor feltűnően diszkrét. Minden nemzeti történetírásnak megvannak az elhallgatott forrásai. Lássunk néhány ilyen magyar forrást.

Lapozunk bele Lónyay Menyhértnek testvérehez, Alberthez írott levelébe, amely Pozsonyban 1848. március 22-én a diétai tárgyalások alatt vetett papírra, mint jelezte: „Az ülésben írák, azért olvashatatlan.” De aligha ezért nem közölték, hanem a következő passzus miatt: „Igen sajnálom, hogy nem tudtam, hogy szeretett atyánk 10-dikén a gőzösön volt. Igen szerettem volna beszélni vele. Ennek leveléből értetem, hogy mindnyájan feljöttök, mindenesetre vagy egy esztendeig nem lesz bátorság a falun, azután talán csak consolidaltathatnak a viszonyok országunkban, hanem az aristocrazia elveszett, a nemzetiség is alkalmasint. Talán az ország ki nem állja ezen veszedelmes crisisst. Egyedüli reményünk [a „remény” szó hozzávetőleges olvasat, mert a papír ugyanis kitört] van a municipiumokban, ha érzi a vagyonos osztály, hogy élet-halál crisis közt van, talán képes lesz reactió nélküli rendet csinálni, én más jövendőt előttünk nem látok, mint schweiczi canton sisthemát.”⁴⁹

Lónyay Menyhért a második vonal politikusa volt. Valamiféle középpárt létrehozásán ügyködött. És olykor úgy érezte, hogy komoly erő áll mögötte. Politikájának lényegét a 1848. január 10-én naplójában így juttatta kifejezésre: „Kossuthal jelenleg általános az elégedetlenség. Parancsoló modora, mindent maga végezni akaró szándéka [. . .] úgyszólva mindenkit elidegenítének tőle. [. . .] Holott, ha vezér akar lenni és maradni, azt írja zászlóira, amit mi akarunk, nem pedig azt, amit ő akar, mert így nem lehet kívánni, hogy azután mindenben kövessük.”⁵⁰ A svájci kanton-rendszeréről naplójában bölcsen hallgatott. Nem is volt más, mint hirtelen ötlet. De jellemző, hogy a válság mi mindent kihozhat egy emberből, olyan világban, amelyben Svájcnak lehetőleg csak természeti szépségeiről értekeztek.

Lónyay svájci példája azért lehetett a kínos ebben az idézetben, mert a magyar nemzetpolitika francia típusú türelmetlenségét azzal a fordulattal szoktuk kimagyarázni, hogy azt hitték, ha polgári jogokat adnak, akkor magyarok lesznek a nem ma-

gyarok. A fenti levél szerint azonban, láthatjuk, mérlegeltek más lehetőségeket is, ami nem jelenti azt, hogy ezen mérjük a kort és embereit. De azt igen, hogy jobban lássuk a virtuális történelmet. Valóságos és virtuális kiegészítik egymást. Tragikus mozzanat az, hogy a kor liberalizmusa és nacionalizmusa Kelet-Európában nem tudott úgy ötvöződni, hogy a svájci példához vezetett volna – birtokon belül nem. A birtokon kívüli nacionalizmusok egyes hangadói, mint a román Bălcescu és néhány társa, vagy az erdélyi George Bariț felvetették ezt a lehetőséget, de mint tudjuk, a román közgondolkodásba nem épült be.

Az ideológiai térben, amikor a mindent vagy semmit pszichózisa érvényesül, nincs kompromisszum. Jellemző erre a gyakorlati érzéssel is megáldott Wesselényi Miklós magatartása 1848 júniusában. Ő aki már 1843-ban hangot adott valamiféle nemzetiségi törvény igényének, leghatározottabban elutasította Szász Károly, nagyenyedi tanárnak azon törvényjavaslat-tervezetét, mely a román – mintegy történelmi jóvátételként – negyedik nemzetként ismerte volna. Attól tartott, hogy Magyarország nem egyesül egy ilyen az ottani nem magyar törekvések számára is precedensként szolgáló Erdéllyel. Ugyanakkor a pánszláv összeesküvések és román fegyveres készülődések hírére felvetette kisebb, etnikailag egységesebb Magyarország kialakításának lehetőségét, még hozzá lakosságcserével, a második legnagyobb magyar etnikai tömb: a Székelyföld lakosságát mozdítva el szülőföldjétől, hogy helyet cseréljen az Alföld peremén élő románsággal, miközben még annak lehetőségét sem zárta ki, hogy a szászok is ebbe az új Magyarországra települnek át. A társnemzetekből álló államot román kortársak vallották programként, miközben olyan nemzeti ideológiát vallottak magukénak, amelyből az egyoldalú nemzeti hegemonia célként tetszik ki, és a vérmesebbek még azon sem törték a fejüket, hogy a nem románokat asszimilálják, hiszen például a balázsfalvi nemzeti gyűlésen a hangadó Simion Bărnuțiu az erdélyi magyarok elhalásának bizonyosságát jelezte arra az esetre, ha elmarad Magyarország és Erdély egyesülése. Aztán bekövetkezett a nemzetiségi polgárháború, amelynek során a másik felet kiirtani akaró vágyak is érvényesültek.⁵¹

Wesselényi Miklós levelét Klauzál Gábornak írta, de végül Kossuth-hoz került. Kossuth, a tanítvány többet nem állt szóba mesterével, Wesselényivel, bár mindig tisztelettel nyilatkozott róla. Kismagyarország ötletéről bölcsen hallgatott, akárcsak történetírásunk, „nyilván a kérdés értelmezésének szakmai nehézségei miatt”.⁵²

Ez a levél is a magyar történészek öncenzúrázott forrásai közé tartozik, mert nem illik be a historiográfiai sémába, hogy egy egyre mérsékeltebb liberális, mint Wesselényi Miklós, olyasminek ad hangot, aminek 1849 tavaszán a radikális Teleki László, és ő is inkább metaforikusan, amikor arról írt Kossuthnak, hogy Szent István Magyarországa meghalt. Egyrészt tehát ideológiai hiedelmeink hatnak, másrészt a valós lakosságcserek rossz emléke. Márpedig Wesselényi ezeknek sem lehet az őse, hiszen az erőszaktól elhatárolta magát: „Erre valami olyan kell, mi igaz, hogy még

példátlan, de nem lehetetlen, ti. egy népvándorlás (:Völkerwanderung:) a mostani kor szelleméhez s műveltségéhez illő s békés tractatusok által eszközözendő.”⁵³ Kossuth ezek után többet nem állt szóba Wesselényivel, ám továbbra is mesterének tartotta a 30-as évekbeli Wesselényit. Ez pedig ezen ötletét többet nem szellőztette meg írásban.

Végül Kossuth és munkatársai voltak azok, akik megtalálták a nemzetiségi kérdés, akkor nemcsak a magyar fél számára elfogadható kompromisszumos megoldási lehetőségét. 1849. július 14-én Kossuth Lajos kormányzó és román részről: Nicolae Bălcescu, mint a román emigráció megbízottja, Cezar Bolliac, az emigráció rendkívüli küldöttje aláírták a *Projet de pacification*-t, a *Kibékülési tervet*. Kossuth egyébként alkotmányellenesen járt el, mert az országgyűlés elé kellett volna terjesztenie. Viszont július 28-án Szemere Bertalan a *Kibékülési tervvel* egyező szellemű és részben szövegű törvényerejű nemzetiségi határozatot fogadtatott el az országgyűléssel, és így legitímálta a július 14-i szerződést.

A *Kibékülési terv*, mint szerződés és vele a Magyarország felállítandó román légió alapokmánya alapvetően a havaseltvi román emigráns Nicolae Bălcescu kezdeményezése és a magyar államférfiakkal, mindenekelőtt Kossuthtal való tárgyalásai nyomán született. Alapvetően újszerű benne az, hogy nem a nemzetiségi egyenjogúság nehezen értelmezhető formuláját foglalták bele, hanem a nemzetiségek számára a „szabad kifejlődés” nyitottabb és kevésbé machiavellisztikus koncepcióját.

Hiszen miután ez a szerződés kimondta a román „külön népiség” elismerését, a gyakorlati rendelkezéseket annak előrebocsátásával rögzítette, hogy „a magyar kormány óhajtván minden a Magyarhon kiegészítő részét képező népiségek szabad kifejlődését, a románok részére a következő népiségi biztosítékokat engedményezi”. A legfontosabb az, hogy rögzítette a nem magyar nyelv használatának lehetőségét a megyékben, ami egyfajta pótléka a területi autonómia követelésének, hiszen a megyék széleskörű önállóságnak örvendtek. Az évszázados és 1848-ban sokban modernizált megyerendszer így egyben az új probléma: a nemzetiségi kérdés megoldásának alapja és keretként szolgált. Értékeszményeket és konkrét hatalmi törekvéseket így lehetett egyeztetni hagyomány és korszerűség jegyében, más szóval elfogadhatóvá tenni a politizáló közvélemény számára. Az egy és oszthatatlan nemzet képzetét felváltotta az egy és oszthatatlan ország képze a soknyelvűség törvényes elismerésével.

Némi forradalmi machiavellizmus azért persze jellemezte mindkét szerződő felet. A román fél is a magyarhoz hasonlóképpen kereste a képlékeny formákat, és ezért fogadta el a magyar eszmei kezdeményezést. Mert ami a *Projet* magyar változatában népiség, az a franciában nationalité = nemzetiség. A szabad fejlődés pedig ugyancsak magában foglalhatta az elszakadás jogát, miközben ennek szándékát a román fél természetesen tagadta, és a szerződéssel egyben le is mondott róla. Politi-

kusoktól nem is várható el, hogy szem elől veszítsék: a politikában alapvetően az erő számít. A kérdés, mire használják? A fogalmazás képlékenysége mindkét fél érdeke volt, annál is inkább, hogy saját radikálisait is megnyugtassa, és egyben ellensúlyozza őket. De a legfontosabb szempont az volt, hogy a közös ellenség elleni harcban szerzett érdemek alapján akartak egymás között osztozkodni. Ezért mindkét fél eleve tisztában lehetett azzal, hogy az egymással való versengésnek és egymás kijátszásának határai vannak. Annál is inkább, mert sokakban tudatosult, hogy egymás kiirtása lehetetlen, és öngyilkossági kísérlet. Igaz, már 1848 nyarán is figyelmeztették magyarok és románok egymást az egymással való nyílt szembe fordulás káros következményeire, mégis a tragédia bekövetkezett, mert a félelemmel összefonódó hatalmi ösztön és a hatalomra való törekvés győzött.

Vajon ezek után nem öncélú szellemi játék a papíron maradt szép eszmék és szavak fogalmi elemzése? Nem öncélú-e a szimbolikus térben való kalandozás? Nemcsak valamiféle idézetháború, amikor például magyar történészek román bűnbánó és önkritikus nyilatkozatokat idéznek, és fordítva? És így nemcsak egymást boszszantjuk ünnepi alkalmakkor? – természetesen a kötelező képmutatással. Ha a lényeges kérdésekre keressük a választ, akkor nem a magunk eszme- és érzelmvilágát kell a kor embereire vetíteni, hanem az övékét elemezni, ideológiai sémáinktól mentesen.

Nem egyszerűen Hajnal István érdeme, hogy 1952-i figyelmeztetése ma is még oly sok vonatkozásban aktuális: „A történetírás mindinkább elfeledte egyedül igaz és kötelező módszerét: hogy igyekezzék bensőleg átélni az időket, amiket meg akar eleveníteni.”⁵⁴ A forradalom privilegizált esemény: a térről és az időről kialakított képzetek radikálisan megváltoznak, amikor vágyak valósággá válnak, és aztán vágyak és valóság között elmosódik a határ, még akkor is, amikor az ellenforradalmi megtorlás már véres tivornyáját üli. 1849 júliusának végén lehetett sejteni a közelgő véget, de még nem volt biztos, hogy mikor és miként következik be. Palmerston például közvetíteni akart, és augusztus elején éles hangú üzenetben szerette volna Ausztriát a magyarokkal való kiegyezésre bírni. Ki láthatta előre, hogy Dembinski, az új katonai fővezér a magyar sereget mézárszékre viszi? És így az észak felől levonuló Görgeinek, aki átvette a fővezérséget, és úgy érezte, hogy diktátorként nem marad számára csak a fegyverletétel, mint az egyetlen katonailag ésszerű lépés. De jellemző, ezt követően is még Szemere Bertalan, a minapi magyar miniszterelnök, még a Bem vezetése alatt kifejtendő további fegyveres ellenállás híve volt. És Kossuth, aki felismerte saját helyzete pillanatnyi kilátástalanságát, nemsokára már újabb európai forradalom távlatainak vonzásában készült a harc folytatására, az 1849 júliusában – több vonatkozásban is a román forradalmárokkal közösen – lerakott alapokra építve.

1848–1849 alatt és után azt a demokratikus politikát, amelyet Kossuth neve fémjelez, alkalmi jellegűnek, szűken értelmezett magyar nemzeti jellegűnek vélték so-

kan, és alapvetően erre épült a magyarellenes propaganda. Horn Ede 1851-ben – méltatlanul elfeledett Kossuth-könyvében – erre a következőképpen reflektált:

„Ezt a nézetet alapvetően hamisnak tartjuk. Mert ha egyébként – és ezt ellenség és barát egyaránt elismeri – ezen harc és fő hordozói bizonyos fokig azonosak, azaz egyik lényege a másik lényegéből magyarázható, olvasóinkat ezen kérdésről alaposabban fel kell világosítani. Már Kossuth első 1841-i fellépése meggyőzhette őket, hogy ő egyáltalán nem jellegzetes magyar jellem, sőt, nagysága és példátlan sikerének alapja abban állt, hogy ő volt Magyarországon az első nem magyar agitátor, az első, aki nem sajátosan magyar célokért sajátosan magyar eszközökkel, hanem magasabb általános célokért és modern európai eszközökkel küzdött. Mint a bevezetőben hangsúlyoztuk, ebben állt a különbség közte és két előfutára (Széchenyi István gróf és Wesselényi Miklós báró) között, és ez az alapja, hogy mindkettejüket oly gyorsan túlszárnyalta, és a magyar mozgalmat úgy kiterjesztette, ahogy arra azok nem is törekedtek!... Éppen azért, mert ő a magyar nemzeti szempontot magasabb általános polgári szemponttal felcserélte, képes volt a nem magyaroknak a mozgalomba való bevonására, és pedig bevonta a német elemet, amely korábban egész messze állt, 1841-től azonban egyre inkább közeledett és a forradalom éveiben véreivel pecsételte meg a testvéri szövetséget. És ez biztos sikerült volna Kossuthnak a többi más nyelvű nemzetiséggel is, ha ezeket egyrészt még az ő fellépése előtt egyes magyar szélsőségesek túlkapásai, másrészt, még inkább a kívülről táplált pánszláv törekvések más irányba nem lökték volna, és ha így ezeket minden megegyezést kizáró fanatizmus nem töltötte volna el... Éppen azért, hogy ő a magyar nemesi álláspontot elhagyta, és az alkotmány jótéteményeiből addig kizárt néposztályok érdekeit kezdte el képviselni, az addigi nemesi mozgalmat valóságos népmozgalommá alakította át, és az ellenzéknek olyan megtörhetetlen erőt kölcsönzött, amellyel a kormányzat minden támadásával dacolni tudott, és lehetetlenné tette, hogy Magyarországon azokat az »atyai« eszközöket alkalmazzák, mint amelyekkel Metternich 1846-ban a galíciai felkelést elfojtotta... Éppen azért, hogy ő nem sajátosan magyar eszközökkel, és pedig a megyei és országgyűlési szónoki emelvényen, hanem modern európai eszközökkel: a sajtó terén küzdött és agitált, a küzdelem iránt azok érdeklődését is felkeltette, akik azon szent csarnokokon kívül álltak, és eddig a harci zajból csak tompa, hatástalanul elhangzó hangokat vettek ki... Tudjuk, hogy Kossuth ezt az első fellépésével kijelölt irányt mindvégig hűségesen követte; tudjuk, hogy a magyarság iránti szeretete mellett sem rendelte ennek alá az általános szabadságot, ellenkezőleg: a magyarságot csak a magasabb célokot szolgáló eszköznek tekintette, amennyiben ő az ország valamennyi gyermekének a nyelv által nemzetté alakított egységében a legbiztosabb zálogot látta az ország megerősödésére és szabadságának biztosítására; tudjuk, hogy a fennálló minden kímélete és a nemesség minden tisztelete mellett, ezt állandóan arra ösztönözte, hogy eleget tegyen a kor és a jog követelményeinek; tudjuk, hogy a megyékben rejlő erő értékének tisztelete

mellett nem érte be ezzel, hanem távolabbi körökben, az ország azon csarnokokból kizárt gyermekeire is hatott szóval és írással, és arra törekedett, hogy ezek részt vegyenek az ország újjászületésében.

Ilyen agitációból kialakuló mozgalom nem lehetett sajátosan magyar, ugyanakkor nem tagadhatta meg eredetét, ennek megtagadása történelmi lehetetlenség. A mozgalom nemzeti vagy sajátos területi – ha szabad nekünk magunkat így kifejezni – színezete, amely hozzá tapadt, kívülről került rá. Nem a mozgalom elemeinek belső terméke, hanem ellenkezőleg, azon körülmények terméke, amelyek ellen a mozgalom irányult. A magyar ellenzék nem a magyarságért harcolt, harca azért kapott magyar színezetet, mert a zsarnok, aki ellen fellépett, véletlenül nem magyar volt. Minden ellenzéki mozgalom, amely – ha hazai uralkodó ellen irányul – tisztán liberálisnak számít, ha azonban külföldi uralkodó ellen irányul, mindig nemzeti és hazafias színezetet kap, bár belső lényege a legkevésbé sem változik. Mert egyrészt jobban fáj az illiberalizmus ígája, ha azt idegen kéz teszi ránk, másrészt a nemzeti önszeretet könnyen bebeszéli, hogy a rossz oka éppen a külföldön élő uralkodó, és egy hazai uralkodó sohasem járna el így; éspedig akkor, amikor az idegen uralkodó nem csak a szabadságot nyomja el, hanem a nemzetiséget is korlátozni akarja, amely miatt hazai uralkodó alatt nem kellene aggódni. Magyarországot már az teljességgel feljogosította erre a szemléletre, ha csak a nemzeti királyok alatti dicső múltra emlékezett, és ha egy pillantást vetett a sanyarú jelenre, és látta, hogy az idegen uralkodók alatt nemcsak politikai és nemzeti, hanem tisztán anyagi érdekeit is teljességgel elhanyagolják vagy éppen feláldozzák az örökös tartományok javára. Ilyen tapasztalatok közepette a liberalizmusnak az idegen uralommal szemben nemzeti ellenszenvvel kellett párosulnia, és ennek az idegen uralomnak a külföldiségében joggal látták szabadságellenességének fő forrását, és így a nemzetiség megerősítésében a szabadság és az alkotmány megszilárdításának fő eszközét kellett látni. Kossuth liberalizmusa ennek a – körülmények folytán neki járó – hazafias és nemzeti vegyületnek köszönhetően oly saját hévre tett szert, amely azt csak fokozta és finomította, de semmiképpen sem tudta gyengíteni, vagy meghamisítani...⁵⁵

A *Projet* és az ő szellemében fogant nemzetiségi törvény nem egyszerűen rendhagyó mozzanat. Jól kivehetők az előzmények. És az is egyértelmű, hogy 1849 nyarán az európai szolidaritás reményében tette meg a magyar kormány a nagy lépést. Mégis forradalom volt ez a forradalomban. Aligha véletlen, hogy a *Projet* aláírását július 14-ére időzítették. Jelképesen rést ütöttek egy másik Bastille falán, a nemzetállami Bastille-én. És ezt éppen úgy nem kell eltúlozni, mint a Bastille bevételét. Szimbolikus jelentősége nagyobb, mint tényleges hatása. És éppen ebben rejlik az esemény fontossága.

De mi esemény? „Az események porszemek” – hangsúlyozza Braudel, hozzátéve, hogy nem is értéktelen ez a mikrotörténelem, amely »szociodramák« sorozata,⁵⁶ és különben is Benedetto Croce „nem alap nélkül hangoztatta, hogy minden ese-

ményben megragadható az emberek történelmének egésze”.⁵⁷ Braudel alapvetően a *longue durée* embere volt. Ő vezette be a történelemszemléletünkbe ezt a fogalmat, amelyet igazán soha nem határozott meg. Ez „komplikált személyiség” – fejtegette 1958-ban.⁵⁸ 1986-ban: A hosszú tartam hatalmas víztömeg, „alig folyik évszázados trend lassúságával, de ellenállhatatlan visz magával mindent: a mi könnyű bárkáinkat és a nagy történelem gögös vezetőinek hajóit. [...] A hosszú tartam története viszonyítási alap, amelynek alapján minden sors nem megítélhető, hanem elhelyezhető és megítélhető.”⁵⁹ A *longue durée* egyben struktúra, mert „számomra a struktúra szó, legyen szuperstruktúra vagy infrastruktúra megfelel a hosszú tartamú társadalmi, gazdasági és kulturális valóságoknak. A vallás például hosszú tartamú folyamat.”⁶⁰ Európa vallási tagolódása is hosszú távú folyamatokba illeszkedik. A nacionalizmus maga is vallásos jelenség, és a vallás rétegeire épül. Magyarország vallásos sokszínűsége kedvezett a nacionalizmusoknak. A vallásos sokszínűség kikövetelte a toleranciát, a tolerancia pedig kedvezett a szekularizációnak. Ha vallás, etnikum és nemzet határai nem estek egybe, akkor a vallási sokszínűség nemzeti integrációra ösztönzött. A vallásosság racionalista felfogása pedig a nemzet-vallás racionalizálásához, és így a nemzeti tolerancia igényéhez vezetett. Kossuth, aki maga a vallást mitológiának tekintette, az 1850-es években a nemzetiséget is valláshoz hasonló érzésnek, valamiféle magánügynek, a lelkiismereti szabadság kérdésének. A *Projet* mint esemény tehát maga is hosszabb távú folyamat része. És minden esemény Janus-arcú jelenség, egyik arca a múltba, a másik jövőbe tekint.

Mindez elmondható a történelmi jelenségek megjelenítéséről is. Az 1950-es évek elején Hajnal István úgy írt 1848 tavaszának és nyarának külpolitikai törekvéseiről, hogy közben a hidegháború burkolt kritikáját adta: „A bajok gyökere, úgy hisszük, ott rejlett, hogy az akkori modern államfogalom értelmében az önálló állam kifelé egyetlen test, részei kifelé nem kapcsolódhattak idegen államokkal. Vagy más szóval, önálló államok nem kapcsolódhattak tartós szoros egységgé, csak ha feladták és elvágták minden önálló kapcsolatukat más, idegen államokkal, bármennyire kívánta volna is e kapcsolatokat saját külön érdekük. A külügyi szuverenitásnak ez az egysége ennél fogva elnyelte a szövetkezett államok önállóságát, mint ezt a Német Birodalom és az Amerikai Egyesült Államok sorsa is mutatta. Bonyolult és a részeket is kielégítő nemzetközi dinamika helyett részleteiben szakszerűen kiépített nagy mű helyett zsákmányolásra, hódításra leső primitív hatalmi politika lett úrrá a világon. A magyar külpolitika ilyen szempontokból kezdeményező jelentőségű lehetett volna, ha 48 lendülete nem rokkant volna meg oly hamar Európában.”⁶¹

Kezdeményező lehetett volna az a dialógus, amely 1849-ben a nemzeti kérdéstről, majd utána a dunai konföderációról szólt. Mögötte mindvégig ott húzódott az az elképzelés, hogy a magyar demokratikus kultúra, valamint az együttélő népek és nemzetek demokratikus kultúrája az európai demokratikus kultúrába integrálódik. Így sikerült feloldani valamit a modernitás antinómiáiból. A 19. századból azonban nem

lehetett kilépni. A forradalom és ellenforradalom keresztútjében kiobbant nemzetiségi polgárháború tragédia volt: a nagy remények tragédiája a maga történelmi „köznapiságában”.

Mégis kérdés ezek után, hogy milyen esélyei voltak a magyar demokratikus kultúrának az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése után? Milyen esélyei voltak a párbeszédnek?

Kitekintés: dialógus és valóság

A párbeszédet gyakran kontrafaktuális történelemnek minősítik. Valójában, amit a történelemről mondanak az is tény. Minősíti a beszélőket és törekvéseiket. És minősíti azokat is, akik a történelmi emlékezet őrei.

Magyar–román dialógus az 1850-es évek elején

Az 1850-es évek elején a magyar és a román emigráció néhány jeles tagja folytatta azt a dialógust, amelyet még 1849 tavaszán-nyarán kezdtek el. A kérdés és a tét az volt, hogy ha kitör az európai háború, miként működjenek együtt? Milyen államalakulatok kerüljenek a Habsburg Birodalom helyére? Hol húzódnak ezen új államok határai? És milyen kapcsolatban álljanak egymással?

Nem véletlen, hogy ez a dialógus feszültségteljes volt, valamiféle pszichodráma. Hiszen egyszerre választott el, és kötött össze a múlt és a jövő. Mindenekelőtt 1848–1849 emléke. Dialógusunk éppen a történelmi emlékezet meghatározó jellegét példázza. Máiig ható meghatározó jellegét a Kárpát-Duna-tájon, hiszen Európa boldogabb részein inkább a boldogtalanság évét vagy éveit hozta a Népek Tavasza. Franciaországban, amelynek az európai forradalmi várakozások szerint példát kellett volna mutatni: az önmérsztő és a zsarnoksághoz vezető osztályharc vette kezdetét. Németországban a liberális erők úgy maradtak alul, hogy a forradalom célkitűzéseit aztán csak felülről lehetett megvalósítani, és sokak szerint végzetes, a nácizmushoz vezető módon. (Marx sem tudott okosabbat, mint a forradalom cári zsarnokság elleni szent háborújának ötletével játszani, amit aztán Hitler más tartalommal próbált kivitelezni.) Az olasz történelmi emlékezetben 1848 a káosz éve. A Habsburg Birodalmat többen is bolondok házához hasonlították, és a mai osztrák történelmi emlékezetben a forradalmárok egzotikus lényekként jelennek meg. Horvátország számára alapító esztendő 1848. Mint tudjuk, a Budapest felé mutató szobrot Belgrád felé fordították. A szerb történelemszemléletben is a Szerbiához vezető történelmi út jelentős állomása. Romániában kultusz tárgya, úgy láttatják, ami a mai Románia történetét, ahogy Clemenceau a francia forradalmat jellemezte: egyetlen blokként. Mintha ott kísértene, amit az újgnosztikus ifjú Cioran írt: „Őseink nem szerettek minket eléggé,

mert nem harcoltak a szabadságért” – és ezt a heroikus modell – olykor élesen magyarellenes – erőltetésével próbálnák ellensúlyozni. Nálunk pedig minden kudarc ellenére, ami 1848–49-ben történt a nagy történelmi siker és teljesítmény, miközben egyes osztrák történészek jól szórakoznak azon magyar kollegáikon, akik szerintük a nagy történelmi személyiségek ügyvédjeiként lépnek fel, valamiféle intim közelségből tolmácsolják üzeneteiket.

A történelmi emlékezet működése és működtetése hatalmas téma, itt csak néhány mozzanatát emelnénk ki, először azt hogy a forradalom, ha akarjuk, ha nem kivételes, privilegizált pillanat. A régi rendszer szétporladása felszabadító élmény. Sokan úgy érezhették, tegyük hozzá, készültek is rá: megáll az idő. Minden lehetséges. A vágyak és valóság között úgy elmosódott a határ, hogy sokan hitték, csak egy szikra kell, máris kirobbantható az újabb forradalom. Ez jellemezte azokat a magyar és román emigránsokat, akik azt hitték, hogy tanultak a történelemből. Kérdésünk: mit tanultak? Miként ítélték meg azt, ami velük, a magyarokkal és románokkal 1848–49-ben történt?

Egyszerre biztató és riasztó mozzanat az, ahogy a politika művészetének iskoláját kijárták, és a maguk módján tudatosították, hogy ez a művészet kicsit szennyes művészet. Nyomasztott a minapi polgárháború véres valósága. Többen is szóvá tették, hogy milyen sok szenvedést hozott a nemzetiségi eszme, ugyanakkor nem tudtak és nem is akartak lemondani annak érvényesítéséről. 1850 márciusában Ion Ghica, a havaselti román emigráció ügyekben járatos tagja, Kossuthhoz fordult, és amikor az együttműködés lehetőségét hangsúlyozta, jelezte a román politika dilemmáját: „a román tömegekre csak két eszmével lehet hatni, ez a vallás és a nemzetiség; az első minket egyenesen az orosz karjai közé vezet, mert a politikában, éppen úgy, mint a fizikában, érvényesül a természetnek az a törvénye, hogy a nagyobb tömeg vonzza a kisebbet. Nagyon lehetséges, hogy a nemzetiségi elv, mai és majdani túlzó formájában meghaladja az általunk vallott célt, de ez az egyetlen, amely megmenthet minket, önöket és egész Európát. A győzelem után jönne a visszahatás, és akkor könnyű lenne elvenni ennek az eszmének veszélyes és káros jellegét.”⁶² A román számvetés valóban több vonatkozásban is általános érvényűnek látszhatott és látszik ma is. A maga okos cinizmusával jelzi azt a követelményt, hogy a másik fél szempontjait is mérlegelni kell.

A forradalmárok és nyugati híveik egyre inkább a konföderációban látták az együttélés bűvös eszközét. Nem egyszerűen nemzeti esztétikai és messianisztikus szempontok vezettek. A Konstantinápolyt elfoglalni akaró cári Oroszország ellenében kellett hatékony védőgátat emelni. Ez lett volna a Habsburg Birodalom európai hivatása és létoka, csak hogy kompromittálta magát a magyarországi cári intervencióval, és az osztrák politika pángermán jellegű Közép-Európa igénye sem tetszett a nyugati hatalmaknak. Ugyanakkor nem véletlen, hogy korábban az első konföderációs tervek éppen a Habsburg Birodalom alkotmányos és nemzeti átalakítását céloz-

ták. Az 1840-es években a magyar liberális reformerek számára ez lett volna az eszményi megoldás, Kossuth is még ennek jegyében követelt alkotmányt az osztrák örökös tartományok számára.

A románok helyzete bonyolultabb volt. A két dunai fejedelemség a török szultán hűbérese volt, miközben az orosz cár pártfogójuknak nyilvánította magát. 1848 szeptemberében ez azt jelentette, hogy a cár rákényszerítette a Portát a havaselvi forradalom felszámolására, majd miután a török seregek bevonultak Bukarestbe, és rendet csináltak, a cári seregek is megjelentek, hogy ellenőrizzék a fejleményeket. Nem véletlen, hogy a Habsburg Birodalomhoz való kapcsolódás gondolata már az 1840-i forradalmi összeesküvés elképzeléseiben felbukkant. Talán – paradox módon – akkor éppen románok vetették fel először a svájci modell alkalmazásának igényét. Nyolc esztendő múlva havaselvi forradalmat is már Párizsban valamiféle magyar–román „svájci” típusú konföderáció reményében készítették elő. De hogy ez a szándék pontosan mit jelentett, nem tudjuk, és 1848-49 folyamán nem is derült ki. Nem is nagyon derülhetett. Hiszen a nagy vágyálom a különböző országokban élő románok egyesítése volt. Ezt viszont megvallani nem lehetett, mert az európai rend felforgatásának vádját vonta volna maga után. Valószínű, hogy a Párizsban megálmodott új rend eszménye lebegett szemük előtt. A „svájci” metafora viszont az érdekelt felek békés megegyezésének igényét jutatta kifejezésre, a kompromisszumot. A képlékeny átmeneti állapotok közepette azonban a havaselvi megbízottak nem is képviselték mindenáron a Népek Tavaszának eszményeit. 1848 áprilisában A. T. Laurian, bár Bălcescutól a magyarokkal való jó viszony kialakítására kapott utasítást, Erdélyben már azt a vonalat erősítette, amely az erdélyi román önrendelkezést a magyar kormánnyal szemben próbálta érvényesíteni. D. Brătianu, a román nemzeti propaganda mestere Pesten ugyan tárgyalgatott, de mindeddig a szakirodalom semmit nem tudhatott meg működéséről. Akkor csak a legbizalmasabb kör értesülhetett a fejleményekről. Egyik barátja, A. G. Golescu adott csak felvilágosítást a történekről. Arról, hogy a magyarok saját gyengeségükre hivatkozva elutasították a konföderációt. Felhozták az Oroszországgal való jó viszony megőrzésének fontosságát is. Igaz, kilátásba helyezték: „Oroszország helyére lépnének, hogy a Portánál pártfogolják a románokat.” A magyarországi és erdélyi románokat illető magyar politikát az Elzász és Lotaringia iránti francia politikával igazolták, ugyanakkor az erdélyi románok horvát- és szerbellenes kiállítását kérték. Amikor pedig Batthyány Lajos magyar miniszterelnöknek, a francia kormány megbízottja, a pesti születésű Mandel Lajos jelenlétében, Brătianu azt fejtegette, hogy Franciaország lengyel–magyar–román konföderációt szeretne látni, akkor a magyar kormányfő a lengyelekkel való konföderálásra késznek mutatkozott, jelezve egyben, hogy addig semmit sem tesznek, amíg nem érkezik meg a francia hadsereg.⁶³ Erről az eszmecseréről a magyar államférfiak sem sokat beszélgethettek, mert Kossuth csak két év múlva tudta meg, hogy Brătianu Pesten járt, a havaselvi forradalom követeként.⁶⁴ Mindenesetre az egész eset jellemzi a kormány szintű érintkezések kezdetlegességét.

1849 tavaszára már megváltozott a helyzet. Azon havaselveiek, akik úgy vélték, hogy a zsarnokság és szabadság küzdelmében választaniok kell, a magyar szövetség eszméjét karolták fel. A magyarok alternatíváját pedig 1849 júliusának elején Bălcescu így látta: „Osztrák Magyarország vagy román Magyarország”⁶⁵ A román politikusok korábban is azért támogatták Magyarország függetlenné nyilvánítását, mert úgy látták, a magyaroknak ezután velük kell elsősorban szövetkezniük.

A közös harc azonban elmaradt. 1849 után a magyar félnek is hadsereg nélkül kellett tárgyalnia. Az erő tudatát magyaroknak és románoknak is a harc emléke adta. Mivel a moldvai forradalmi kísérlet elbukott, és havaselvi fejlemények elsősorban azt példázták, hogy a régi rendszer külső támogatás nélkül gyorsan összeomlik, Erdély és Magyarország harcos múltjából lehetett megfelelő hivatkozási alapot teremteni. A dilemma a következőként rajzolódott ki a nemzeti kedélyek láthatárán: a magyarokkal vagy a magyarok ellen harcoló román tettek emléke legyen a nemzeti hagyomány? Az előbbi mellett szólt a magyar forradalom európai presztízse. A könyvromán emigráns lap 1850. június 5-i száma azt fejtegette például, hogy – „valamennyi román közül a legszerencsésebbek az ún. tiszta Magyarországról valók: bár idegen ügyért harcoltak ők is, akár az erdélyiek és bánágiak, de legalább egy nemzet felszabadításáért harcoltak vagy Bem és Dembinski alatt harcoltak, a fronton és fegyelmezett zászlóaljokban: ez a 16 román zászlóalj kincs a Román Nemzet számára. Ma lehet Ausztria besorozta őket, de az, aki egyszer a szabadságért harcolt nem lehet hű a zsarnoksághoz.”⁶⁶ Mégis a magyarok elleni harc lett a nagy nemzeti hagyomány, mert a magyarok ellen harcoló román vezetőket is hasonlóképpen hevítette a szabadságeszme, a habsburgiánus ellenforradalommal való együttműködés ellenére viszonylagos önállóságra tudtak szert tenni, és a legfontosabb: a nemzeti gondolat jegyében bontottak zászlót, akkor is ha a tömegek felkelését a jó császár mítosz legitimálta. Bălcescu, aki 1848 decemberében oly keserűen írta barátjának Ion Ghicának: „Oh! Mennyi szerencsétlenséget hozott a nemzetiségi érzés ezeken a tájakon,”⁶⁷ és ugyanez a Bălcescu, akinek oroszlánrésze volt a békítési terv meg születésében, mert – mint 1849. június 6-án említett barátjának írta – úgy vélte: „akik szeretik a szabadságot, azoknak a magyarokat kell támogatniok, az egyetlen népet, amely fel van fegyverkezve, és egyben Oroszország, valamint szövetségesei ellen harcol”,⁶⁸ 1851 májusában – az erdélyi románok 1848-i mozgalmaról szóló párizsi előadásában – a románok által felégetett magyar város romjain „édes és lágú” éneket daloló nőt magasztosította fel: „látomásnak tűnt, mintha a román nemzetiség génuszát láttam volna az idegen ellenségek sírján állva, a feltámadás himnuszát énekelve”.⁶⁹ A tárgyalások természetéből következett pedig az is, hogy az egymással szembe fordított harc így háttérbe szorította a közös harc emlékét.

A román álláspontot Bălcescu dolgozta ki. 1850. április 6-án Bălcescu Párizsból azt fejtette barátjának, ki Ion Ghicának, hogy a „Dunai Egyesült Államok”-at három nemzetiség alkotná, három terület és három adminisztráció. A magyar, a román

és a délszláv. A területi felosztáskor a megyei lakosság többsége az irányadó. A kisebbség, ha jelentősebb nyelvi, vallási és községi biztosítékokat kap. a dunai konföderáció a Magyar Királyság mellett Bukovinát, Moldvát, Havaselvét, Szerbiát és Besszarábiát foglalja magában. A szövetségi gyűlés 150 képviselőből áll. Minden nemzetiség 50-et küldhet. A tárgyalás nyelve német vagy francia vagy más lehet. A szövetségi gyűlés egy évre szövetségi háromtagú kormányt nevez ki: közös külügy-, hadügy-, valamint közlekedési és kereskedelmi miniszterrel.⁷⁰ 1851 februárjában Bălcescu immár a párizsi magyar emigráció vezetőihez fordulva fejtette ki konföderációs elképzeléseit. Az államszövetségről nem sokkal többet tudott mondani, mint korábban. Némileg pontosította a közös miniszterek hatáskörét, hiszen jelezte, hogy a kereskedelmi miniszter egyben pénzügyminiszter is. A belügyekbe a szövetségi kormányzat nem szólhat bele. És fontos mozzanat annak jelzése, hogy a 22 milliós dunai államot Svájc és az Amerikai Egyesült Államok példájára állítják fel, hiszen így jobban érzékelhetjük, hogy a kortársak mit értettek a svájci és az amerikai modellen. A néhány oldalas tervezet legnagyobb része történeti és politikai fejtegetés. És nem sok jót ígérhetett a mártirologikus és nemzetiség centrikus történelem-szemlélet: a magyarok – fejtegette a tervezet – nem tudták asszimilálni az általuk meghódított népeket és nem is tudtak beolvadni. Ma is úgy állnak egymással szembe, mint ezer éve. A románokkal bántak legrosszabbul, miközben ők harcoltak a legszívósabban. A három erdélyi rendi natio: a magyarok, szászok és székelyek ellenük, a románok ellen kötöttek szövetséget, nevüket a törvényekben is meggyalázták stb. Mégis úgy vélte Bălcescu, hogy Magyarországnak el kell fogadnia javaslatát. Mert: „Úgy tűnik nekem, hogy a magyarok rosszul tennék, ha a mai magyarországi három nemzetiség eme elválásában országuk területének feldarabolását látnák. Ez az elválás szükséges, mert egyedül ez elégítheti ki a fajok ösztöneit; aztán ez az elválás inkább fiktív mint reális, mert a három nép arra hivatott, hogy Svájc és az Egyesült Államok példájára egyazon politikai egzisztenciával bírjon; végül, a dolgok jelen állapotában csak jó Magyarországnak, nemcsak azért, mert lehetőséget nyújt a létre, hanem még azért, mert hozzájárul a szövetségi állam gyarapodásához a fejedelemségekbeli románok közeli csatlakozásával.” Igaz, hogy a Porta nem örül annak, ha elveszti a fejedelemségek fölötti uralmát, de „mi forradalmi álláspontot képviselünk és európai forradalmat feltételezünk, ebben az esetben a román népnek egyedül kell sorsáról döntenie”. Az említett csatlakozás pedig azért szükséges, mert teljessé teszi a román egységet, ami e nélkül mindig akadályozná a szövetségi állam fejlődését.⁷¹

A magyar álláspont fokozatosan körvonalazódott, éles belső viták és meghasonlások eredményeképpen. Kossuth Lajos a leghatározottabban kerülni akart minden olyan elvi kitétel, amely alapot adhatott volna az területi integritásának megbontásához. Elvetette a nemzetiségi területi autonómiák felállítását, hangsúlyozva, hogy ez alapot ad arra, hogy a többség elnyomja a kisebbséget. Ezzel szemben a megbékí-

tési tervezet és az országgyűlési nemzetiségi határozat alapján a nem magyar nyelvhasználati jogok körét próbálta bővíteni. Kossuth ellenében Szemere Bertalan az ország területi integritásáról is lemondott volna, bár aztán később, az 1860-as években ő vádolta ezzel Kossuthot. A nagy szellemi párbaj Kossuth és Teleki László levélváltásaiban bontakozott ki. Ez utóbbi elfogadta a belső federációt: „meg kell egyeznünk abba, hogy az Erdélyi oláh is biztosítva lássa nemzetiségét – A mit a szerb irányában megkívánunk tenni, miért nem akarjuk az Oláhok irányában”. „Verböcziális magyar suprematiát” rótt fel Kossuthnak, azt tartotta „képtelen ellenmondás a szláv és Oláh irányában historicus ellenforradalmi alapra állani”.⁷² Egyébként abban bízott, hogy a nem magyar nemzetiségek nem akarnak majd Magyarországtól elszakadni, és a magyar, valamint nem magyar nemzetiségi területek olyan mozaikot alkothatnak, amelyek egyeztethetők az ország integritásával is. A vita akkor ért véget, amikor a magyar fél megismerte a román álláspontot, és a további eszmecserét már a majdani harcban elérhető eredményektől tette függővé. 1851 május 7-én Andrássy Gyula arról számolt be Kossuthnak, hogy miután megkapták „Balcresco szegény magyar hazánkat feloszlató memoireját”, kifejezetten „kellemetlen állásban” voltak, azért, mert „képtelen követelései, köztünk habár csak egyes pártolókra is találtak. Ezen abnormis helyzetnek azonban valahára végett vetettünk. Latzi látván mennyire népszerűtlenné vált köztünk, előtted ismeretes eszméi által, abban egyezett meg néhányunkkal, hogy territorialis kérdésekre az egyezkedést átvitetni nem engedjük. Föltételül tette azonban miszerint ígértessék meg az oláhoknak, hogy az országgyűlésen is meg fog nekik engedtettni a saját nyelvükön szólhatni – miben mi nagy bajt nem láttunk.” Andrássyék hangsúlyozták, hogy véleményük egyéni vélemény, Kossuth és a többiek nevében nem nyilatkozhatnak. Amíg Teleki László ott volt, a románok ezt nem fogadták el. De aztán Klapkával és Gorove Istvánnal egyértelműen úgy nyilatkoztak a magyar emigránsok a román félnek, hogy „ez volna mi nézeteink szerint a maximum, a mit aztán ki lehetne számukra eszközölni, t.i. a szegedi pontok, ezen hozzá tétellel – ezen túl pedig van az ágyú. Csodálatos jó hatása volt ezen utolsó argumentumnak. Ezen föltételek mellett, ha helyeselni fogod, bizonyosan meg lehet velők alkudni.”⁷³

Ekkor már Kossuth 1851 áprilisában, hogy elejét vegye az egymást megosztó torzsalkodásoknak, alkotmánytervezetet dolgozott ki. De mielőtt ezt kézhez vehette volna Teleki, már keserűen írhatta Kossuthnak: „Válasszuk bár a szupremácia ösvényét, meg leszek győződve miszerint az nemzetünkre nézve káros ösvény, de jobb még is mint ha semmit sem választunk.”⁷⁴

Miért nem hajlott Kossuth egy bizonyos határon túl Teleki László véleménye felé? Miért választotta „a szupremácia” ösvényét? Ugyanakkor tegyük hozzá, hogy korábbi elképzeléseivel képest komoly engedményeket tett. Kossuth magatartását a nemzeti diskurzusban és politikában elfoglalt központi helye határozta meg. Bámulatos elvi következetességgel és gyakorlati rugalmassággal kereste azt a megoldást,

amely a másik fél számára nem zsarnokság és magyar fél számára nem önvészélyeztetés. Tette ezt egyrészt az uralkodó francia nemzetállami koncepció keretein belül mozogva, másrészt vigyázva arra, hogy ne állítson olyat, ami a magyar nemzeti közvélemény számára elfogadhatatlan. Keserű tanulság volt számára az, hogy amikor 1841-ben felvetette Horvátország teljes önállóságát, úgy érezte, magára marad. Ha kellett, kíméletlenül viselkedett ő is. Hol felróják, hol mentegetik, mert hajdani mesterét Wesselényi Miklós 1848 őszén nem fogadta. Oka, nem egyszerűen időhiány volt, hanem az, hogy Wesselényi – mint láttuk – az etnikailag egységes és területileg kisebb alkotmányos Magyarország kialakításának lehetőségét vetette fel. Kossuth később is okkal érezte, hogy ilyen esélyek mérlegelése is csak a magyar fél tárgyalási helyzetét rontja. Az 1850-es évek elején is terjesztették róla román emigránsok, hogy ő maga is elfogadta a lakosságcsere gondolatát. Holott ennek még a látszatát is kerülte.

Megerősítette álláspontjában Kossuthot a bánági szerb származású magyar politikus, Vukovics Sebő elemzése a Bălcescu-féle tervezetről, amelyet 1851. március 17-én küldött meg. Ez egyszerre tekinthető a kossuthi nézetek recepciójának és egyik alapnak azok további alakításában. A közeli jövő számára két alapelvezt rögzített: Magyarország függetlensége és „teljes demokráciai szabadság politikai, nemzetiségi, s vallási tekintetben”. Ragaszkodott a történeti Magyarország egységéhez. Erdélyről nem mondott le, Horvátország függetlenségét viszont elismerte, és azon belül javasolta szerb vajdaság kialakítását a Szerémségből. Konföderáció helyett a szomszédos dunai államokkal való szövetséget javasolta, természetesen: Ausztria ellenében. A nemzetiségi kérdést alárendelte az általános választójognak, „a magyar nemzetiség számára előre semmi szupremáciát nem tartván fenn”. Mivel a központi hatalom csak az országos ügyekben dönt, a megyei autonómia szerinte kielégíti a nemzetiségi igényeket. Országos tekintetben az ország, megyeiben a megye és községiben a község határozza meg a hivatalos nyelvet. Bălcescu történelemszemléletét és javaslatait erről az állásponttól vitatta. Kifogásolta, hogy a föderáció részletei homályosak és „nemzetiségi egyenlenségek javára sem terjeszt semmi véleményt elő”. Vukovics számára az ország egysége a nem magyarokat is mozgósító erő. A haza fogalma „nálunk erősebb a nemzetiség fogalmánál is”. Arra a tapasztalatára hivatkozott, hogy az önvédelmi és függetlenségi háborúban „a haza fölhívásával képesek voltunk a nem magyarul beszélő népekben is buzgalmat előidézni, mit a nemzetiségi eszmével nem tehattünk volna”. A magyar nem a nemzetiségért harcolt, „mert ezt nem vonta kétségbe senki”. A vele harcoló németek, szlovákok, románok nem a magyar nemzetiségért és nem is a sajátjáért küzdött, „hanem mindnyájan a hazáért harcoltak.” Úgy vélte az ország lakosságának több mint 80%-a „ragaszkodik a haza területének épségéhez”. Ha pedig valami kétség forog fenn, eldönti az első nemzetgyűlés, amelyet általános szavazati jog alapján hívnak össze. Ez a lojalitás magyarázza, hogy „nemzetünk ereje sokkal nagyobb, mint a népszám aránya”. Bălcescu tervé-

nek további gyengéje az, hogy az általa javasolt megoldás „nem nemzetiségi egyenlőség volna, hanem három nemzetiség supremáciájának külön-külön területen felállítására”. Mivel kevert lakosságú területekről van szó, ha következetesen vinnék keresztül a területi elhatárolást, az új országok területe mozaikszerű lenne, „valóságos monstrumok” születnének.⁷⁵

Kérdés, hogy ha határok megvonásáról volt szó, akkor azt az etnikai határok tiszteletbentartásával vonták volna meg, hiszen a határok mítosza már megszilárdult. A románok Dnyesztertől a Tiszáig, a magyarok a Kárpátoktól az Adriáig látták nemzetük ezeréves szakrális terét, miközben az idevetített mitikus Dácia legfeljebb a bukaresti történeti múzeum térképein sejlik fel, a magyar ezeréves határok pedig a XII. század végén érték el a Kárpátok gerincét... A szentistváni Magyarország mint a magyar nemzeti állami integritás metaforája – ahogy azzal Teleki László még 1849-ben egyik Kossuthhoz írt levelében élt – képzavar. Hiszen államalapító királyunk – intelmei szerint – közelebb állt a soknemzetiségű állam eszményéhez, mint a francia nemzetállami modellhez, és ezt a modern magyar nacionalizmus hívei fel is rótták neki. Az 1848-i áprilisi törvényekkel a francia modellt próbálták megközelíteni, és amelyen 1849 július 14-én sikerült részt ütni, mi talán nehezebb volt, mint hajdan a Bastille lerombolása. Kossuth alkotmánytervezetében hivatkozhatott volna a szentistváni hagyományra, de nem tette. Az államfő kérdését nem akarta feszegetni. A saját kormányzó elnöki legitimitásával élt, és egyben fenntartotta magának az egyszemélyi vezetés igényét. Forradalmi diktatúra volt ez, mert úgy érezhette, hogy a kollektív vezetés csak felesleges meghasonlásokhoz vezet. Több társa viszont diktatúrával vádolta, és keserűen élcelődött az ő „parancsárságán”, mint Teleki László, vagy gátlástalan befeketítő kampányt indított ellene, mint Szemere Bertalan.

Arra a kérdésre, hogy Kossuth elsielve állította-e össze munkáját vagy sem, ő maga ad választ. Egyrészt a címmel: *Javaslat Magyar Ország jövő politikai szervezetét illetően tekintettel a nemzetiségi kérdés megoldására*. A szerző került tehát az alkotmánytervezet kifejezést. Tervezetét előterjesztésnek szánta, amelyet a majdani magyar nemzetgyűlés fog majd megvitatni. A hivatalos jelleg ellen szól a munka olykor személyes vallomások hangvétele. Másrészt maga Kossuth sem öntötte zsinórmértékül tartandó végleges formába a munkáját, hiszen a későbbiekben egyes részeit az adott politikai helyzetnek megfelelően módosította. Egészében mégis „a 19. század legkonkrétabb magyar tervezete volt Magyarország államberendezkedésének polgári demokratikus átalakítására”.⁷⁶

Az alkotmány — a népfelség elvének jegyében — az egyéni szabadságot biztosító intézményrendszer-hálózatot vázolja fel: a családi, községi, megyei önkormányzatot. Ez utóbbi a legfontosabb eleme az egész építménynek. Hiszen a megye hivatott a nem magyar népek nemzeti igényeinek kielégítésére, úgy, ahogy azt Teleki Lászlóhoz írt levelében Kossuth már kifejtette. Korábbi elképzeléseikhez képest pedig új elem az, hogy az államon belül és attól függetlenül elismer olyan társadalmi szerve-

zódést, amelyet ma kulturális-személyi autonómiának nevezünk: „az egy nemzeti-séghez tartozó honpolgárok nemzeti érdekeik [– mint kiderül egyházi és iskolai –] előmozdítása végett társaságba állnak”, különböző egyleteket hoznak létre, s azokat „köznemzeti egyletbe összeforrasztandják”, akár nemzeti főnököket választanak.⁷⁷

Kossuth alkotmánytervével el akarta háritani azt, hogy a magyar emigránsok olyan lépéseket tegyenek, amelyek elidegenítenék a hazai magyar közvéleményt és reális szövetségeseiket sem biztosítanának. Mazzininek ki is fejtette, hogy aki többet akar, másokat akar elnyomni, aki pedig kevesebbet, azt elnyomják, és „mi nem hagyhatjuk, hogy elnyomjanak”.⁷⁸ Régi elképzelése ez Kossuthnak.⁷⁹ Az 1840-es évek elején egyik cikkében fel is vetette Erdély valamiféle különállásának, helyi kormányzatának lehetőségét Magyarországon belül.⁸⁰ Most erről szó sem esett. Ragaszkodott az 1848-i egyesüléshez. A nemzeti kérdés továbbra is vallási kérdésnek minősítette, tehát olyannak, amely az állam egységét nem bonthatja meg, viszont az állam sem képviselhet elnemzetietlenítő törekvéseket. Kossuth alkotmánytervét korábbi vitapartnerei, természetesen, nem fogadták el. Viszont a további éles vitákat a magyar emigráció körében lezárta – igaz, komoly személyi meghasonlások árán.

Mivel hajdani fegyház helyére új ideológiai Bastille, a nemzetállami modell emelkedett, kérdés, volt-e valami kézzel fogható eredménye az 1850-es évek magyar-román dialógusának. Tudott-e valamit még az 1849-i nagy szimbolikus tetteken túlmenően felmutatni?

A válasz egyszerre igenlő és tagadó. Mert önmagában is fontos, hogy az egymást oly sokban keresztező célokat valló felek tárgyalni tudtak egymással, még hozzá némi kompromisszumkészséggel. Kossuth alkotmánytervezete a tárgyalások végét jelentette. De nem azért, mert eleve elfogadhatatlan lett volna a másik fél számára. Hanem azért, mert az európai demokratikus forradalom iránti remények lassan szétfoszlottak és így a dialógusnak egyre kevésbé lehetett tétje és politikai értelme. Pillanatnyilag, mert ki tudhatta, hogy mit hoz a következő pillanat? Bălcescu barátjához, Ghicához írt 1850. október 16-i levelében – miközben a magyarokkal a román álláspont elfogadtatásának igényén tűnődött, akkor azt is hangsúlyozta: „a szükség arra kényszeríthet, hogy kölcsönös engedelményeket tegyünk, mi és a magyarok”.⁸¹ Ugyanakkor beárnyékolta az egészet az, hogy csak átmeneti megoldást kerestek valami olyan nagy eszmény érdekében, amely nem zárta ki a súlyosabb konfliktusok lehetőségét sem. Bălcescu például a következő fokozatokat vélte felfedezni a történelem menetében: a nemzetek közös felszabadító harca, majd a kollektív felszabadítás után következik az egyéni, a nemzetek harca, ami megfelel a nyugati osztályharcnak, majd eljutunk „az igazi konföderáció”-hoz.

Beszélhetünk-e valamiféle elkésett dialógusról? Az elkésett jelző azt sugallja, hogy már korábban sort kellett volna rá keríteni, és talán akkor sok minden másként

alakult volna? Rendszeres valóban érintkezés sokat segíthetett volna 1848 folyamán. De kérdés, mennyire ellensúlyozhat dialógus belülről és kívülről jövő meghatározó mozzanatok? Az egyik ilyen meghatározó mozzanat a nemzeti mozgalmakon belül folyó hatalmi harc. A kompromisszummal szemben mindig felemelkedhetnek olyan erők, és meg is történt, melyek a mindent vagy semmit hangulatát tudják kialakítani, és az ideológiai térben úgy tudnak rálicitálni, hogy diskurzus mesterként politikai vezérként visznek a konfliktus felé. Ehhez azonban a tömegek lázadását kiváltó külső körülmények is kellene. Régióink története globalizált történelem. Az európai történelem nagy erőinek vagyunk a játék- és csatatere. Az ideológiai és hatalmi igazodás azonban gyakran elfedi a hazai valóságban rejlő pozitív készleteket.

Elválaszt a múlt? A múlt maradványainak a továbbélése? Ha felül tudunk emelkedni ideológiai sémákon, akkor kevésbé? Sőt éppen a múlt köthet össze – mint ezt éppen Bălcescu és Kossuth pályájából kiemelt mozzanatokkal lehet érzékeltetni.

A politikai tervezetésektől visszavonuló, ám mégis politizáló Bălcescu az országegyesítő Mihály vajda történetét akarta megírni: a nemzeti egység eposzát. Megmutatni az isteni rendelést a román népnek. Küldetését tudatosítani. Láttuk, Bălcescunak a konföderációról szóló fejtegetései a nemzeti mártírológia jegyében születtek. Mihály vajdáról írt könyve azonban nem. A múlt színes szöttezésében „a románok örök aziluma”, ahogy Erdélyt nevezte a maga soknemzetiségű valóságában pompázott. A romantikus Erdély nemcsak az utazót nyűgözi le. „A politikus megcsodálja majd ama nemzetek és vallások sokféleségét, amelyek a világ minden sarkából sereglettek e tájra, ahová mintha maga az Isten hívta volna őket, ily bőséges asztalt terítvén nekik, úgyszintén megcsodálhatja nagyszerű demokratikus intézményeit, amelyeket a hegyek koszorúja megoltalmazott, midőn a zsarnoki kény elsöpörte mindegyiket egész Európában.”⁸² A rendi intézmények dicsérete ez, még akkor is, ha a románokat a rendiségből mint nemzetet kizárták, pontosabban: nem engedték be.

Egyértelmű Bălcescu napi politikai üzenete is. Hibának tartotta, hogy az erdélyi románok Mihály vajda fellépésével egyidőben „elkezdtek öldökölni” a magyar nemeseket. Nem vezethetett eredményre, mint ahogy az sem, hogy román vajdák gyilkolták olykor bojárait, ahelyett hogy a bojárság intézményét szüntették volna meg. De ennek csak később jött el az ideje. „Egyedül az 1848-as havaselvi forradalom értette meg, hogy a szabadság biztosítása érdekében hagyni kell a bojárokat rohadni békében, s a bojárság rendjét kell kiölni a közszabadság kikiáltásával.

Az erdélyi románok nem értették ezt 1848-ban sem, s annál inkább nem érthették 1599-ben. Nem gondolták meg, hogy nem igazságos, nem is hasznos, nem is lehetséges megtisztítani Erdélyországot az összes idegenektől, akik csaknem harmadát teszik lakosságának; elfelejtették, hogy a tartós birtoklás alapvető és kétségbevonhatatlan jogokat teremt; hogy egy nemzetiséget – legyen az bármilyen kicsiny – tisz-

teletben kell tartani, mert szent joga adatott élni azon a földön, amelyet lakik; hogy e természeti jog fölötté áll bármely történelmi jognak, minthogy a föld az emberé, és nem az ember a földé. Az Erdélyben megoldandó kérdés az volt és ma is az, hogy nem azt kell tenni, amit a románok, magyarok, szászok és székelyek külön-külön akarnak: egyikük maradjon az országban, a többi népeket pedig elűzzék, hanem ki kell kiáltani a közszabadságot, vagyis az egyenlőséget az egyének és a nemzetiségek számára, és ezáltal keresni az egyetértést, szövetségi államot hozván létre. Kétségtelen, hogy az erdélyi románok száma minden esetben természetes és jogos túlsúlyt biztosít számukra az ország ügyeiben, s Erdélyt valamennyire román országgá változtatja.

Így hát a románok és magyarok 1848-ban, egymás ellen harcolva, egyazon téves elvből indultak ki, és egyazon szolgaságba estek.”⁸³

Az 1850–60-as évek további tárgyalásai, magyar-román egyezményei is kedvező nemzetközi helyzetben felvillantották az alternatívát. De a demokratikus kultúra és a liberalizmus viszonya és távolsága megmerevedett.

A magyar demokratikus kultúra lehetőségei a Habsburg Birodalomban 1790–1867

A kérdést némi pályázati historiográfiai demagógia diktálta: Captatio benevolentiae. Hiszen míg Angliában az egyetemen a hallgatók az ablakon másznak ki, ha meghallják a Habsburgokat,⁸⁴ mi a Habsburg Intézet ablakán mászunk be. A kérdés azért nem teljesen értelmetlen, bár a történelem kimondta ítéletét a Birodalomról. A történészek többféleképpen viszonyulnak a nagy bomláshoz és a térség átszervezéséhez.

Vannak, akik a Birodalom felbomlását, mint történelmi szükségszerűséget megerősítik. Egyesek ünneplik, hogy lerombolták „a népek börtönét”, mások keserűen teszik szóvá az átalakítás történelmi igazságtalanságait. Ezzel szemben vannak, akik nem tartják szükségszerűnek a történeteket, Közép-Európa balkanizációjáról beszélnek, és számba veszik az „elszalasztott lehetőségeket.” Sok változata van ennek a szemléletnek, aszerint is, hogy kit vagy kiket tekintenek bűnbaknak. Végül vannak, akik a véletlenek szerepét hangoztatják, és nemcsak önmagában a Birodalom, hanem a dualizmus rendszerének vitalitása mellett érvelnek.⁸⁵

Általános viszont a vélemény, hogy a Habsburg Birodalom nem Nyugat és nem is Kelet, hanem valamiféle – belsőleg is tagolt – átmeneti zóna különböző viszonylagos hátrányokkal és előnyökkel, sőt maga a viszonylagosság világa. Ami a demokratikus kultúrát illeti, lehetőséget és keretet kínált kialakulása és erősödése számára, hogy aztán fel is számolja, miközben beépítette és intézményesítette annak egyes vívmányait, természetesen korlátozva, visszanyesve a továbbfejlődés lehetőségeit. A magyar 1848-as liberális alkotmány az európai forradalommal hatalomra kerülő

ellenzéki erők kompromisszumainak eredményeként is született. Ezen alkotmány jellege viszont nyitott volt. Mint Deák Ferenc 1867-ben jelezte: „A 48-ki pesti országgyűlés szívesen folytatta volna az elkezdett munkát, és tovább fejlesztette volna a megkezdett átalakulást. De elleneink fegyverrel támadták meg ezen kezdetet, s nekünk a szükséges fejlesztés helyett védenünk kellett a meglevőt. A munka fennakadt, és épen azok vetették szemünkre, hogy ama törvényeink hiányosak, kik ezen hiányoknak célba vett pótlásában fegyverrel gátoltak bennünket.”⁸⁶

De vajon így volt-e? Az 1849-re erősödő demokratikus kultúra nem tett-e marandó lépéseket a törvényhozás terén?

1848–1849 tragédia és komédia az emberi igazságkeresés nagy drámájában. Ki tagadná, hogy a nagy évben beköszöntött a denunciációs forradalmi kultúra virágkorszaka. Nemzetiségi és társadalmi ellentétek felszínre kerülése nyomán különböző csoportok, erők és egyének érdekérvényesítő törekvései a denunciació különböző formáival fonódtak össze. A tömegek lázadása és lázítása, és ahogy ezt a katonai ellenforradalom „a jó császár” képzetének instrumentalizálásával irányította nem más, mint a predemokratikus formák vadházassága pretotalitárius formákkal, a monarchista populista demagógia jegyében. Míg Franciaországban demokratikus cézárizmus rendszere fojtotta vissza a demokratikus kultúra érvényesülését, a neoabszolutista Ausztria kvázidemokratikus cézárizmust alakított ki, és gyakorolt, amíg bele nem rokkant. Igaz, az 1859-es itáliai vereség hatására megpróbálta valóra váltani a „nemzetiségek egyenjogúságát” célzó korábbi ígéreteit. Mindezt alá rendelte a birodalmi centralizációs törekvésnek, amelyen aztán az 1866-os poroszoktól elszenvedett vereség után lazított, és elfogadta a dualizmust. 1867: a liberalizmus és az abszolutizmus kompromisszumának intézményesítése, amely egyesek szerint félévszázadra meghosszabbította a Birodalom létét, mások szerint az életképes Birodalmat sírba taszította. Ez a kérdés is egy lehetőség végtelen historiográfiai diskurzusra.

1848 alapító esemény jellegét azonban nem vonja kétségbe senki. A nagy felismerés és követelés, hogy a Birodalom mindkét felét alkotmányossá kell tenni, 1867-ben is érvényesült a magyar politikában, majd a Lajtán túli demokratizálás hatott (volna) vissza. Vita lehet arról, hogy 1849 magyar demokratikus kultúrájának több fejleménye mennyire meghatározó. Tény, hogy észrevétlenül épült be az 1867-es törvényhozásba. Példa erre két esemény, két törvényhozási tett hosszú távú hatásának az érvényesülése. 1849. július 28-án a magyar országgyűlés törvényt hozott a zsidóemancipációról és határozatot a nem magyar népek nemzeti jogairól. 1867-ben nem lehetett megtenni, hogy ezen a téren ne lépjenek, és a lépéskényszert lehetőleg előre lépésnek tüntessék fel. Mert 1867 nem maradhatott el 1849 mögött, viszont erről nem nagyon illett beszélni. Jellemző, hogy az a Csengery Antal, aki 1849-ben a zsidóemancipációs törvény miniszteri előterjesztő beszédét írta, 1867-ben Deák Ferenc számára készített valamiféle feljegyzést a kérdésről, mindenféle

európai párhuzamokat említve, az 1849-es magyar törvényt gondosan elhallgatva, és ez jó példa a beszédes csöndre. Nem kétséges, hogy az 1867-es emancipációs törvény a maga nemében jó volt és célszerű, mert hiányoztak belőle olyan a zsidókat sértőnek látszó kitételek, amelyeket 1849-ben antiszemita megnyilvánulások visszaszorítása érdekében törvénybe foglaltak, viszont hiányzott belőle az is, ami az 1895-ös recepciót és vegyesházasságot elfogadó törvény felé mutatott. Mindkét törvénybe egyébként belejátszott a magyarországi vallásszabadság hagyománya. A felvilágosodás és liberalizmus hagyományát őrző Wesselényi Jozefa, a Wekerle-kormány lelkes híve 1895 májusában így vallott naplójában: „Különös, hogy a zsidó vallás recepció kérdésénél a felsőházban mindég egyenlő számú szavazat nyilvánul mellette s ellene, ezen egyensúlyt két erdélyi főrendiháztag G. Wass Albert, B. Bánffy Jenő tartják fenn; mindkettő a politikai élettől elvonulva, egyedül a vallás egyenlő jog mellett buzgólkodnak; természetesen réformátus vallásúak, családjak és oskoláikból több felvilágosodottságot, szabadelvűséget sajátíthatnak el, mint a katolikusok. Erdély bár sokba hátramaradott, mégis feltalálható, megelhetni nyomát a reformációnak és a fejedelmek nemzeti kormányának, mely egy bizonyos mérsékelt ellenzéket teremtett Ausztria túlkapásai s a vallásszabadság elnyomása ellenébe.”⁸⁷

„A nemzetiségek egyenjogúságának tárgyában” hozott törvény – láttuk – régóta érlelődő folyamat eredményeként született, ugyanakkor az uralkodó is várta a kérdés valamiféle rendezését. Közben itthon államférfiaink kövérebbek lettek, cinikusabbak és keserűbbek. Viszont valamiféle tisztességes kompromisszum felé mutató törvényt akartak. A szabad nemzeti fejlődésről szóló kitételek kiiktatták, és helyette a nemzetiségek egyenjogúsításáról szóló formulára utaltak, melyet korábban nem győztek kinevetni. Többen, úgy vélték a jövő megrázkódtatásaihoz elég erőt gyűjthetnek, az egységes politikai nemzet formulájával pedig sikerül az ország egységét és a nem magyar nemzeti társadalmakat úgy integrálni, ahogy arra a múltban a történeti Magyarország példát kínált, amikor a *natio hungarica* egységét belülről más *natio* iránti igény nem fessegette. A kiegyezés magyar kialakítói azt hitték az egységes politikai nemzet kodifikálásával sikerül elejét a nem magyar nemzeti mozgalmak radikalizálódásának, de a magyar nemzeti radikalizálódásnak egyfajta teret nyitottak, és ezzel éppen a múltbeli harmónia emlékezetének történelmi erőként való érvényesülését korlátozták. Megfogyatkoztak a dialógus esélyei is.

Erdély lehet erre példa. Az uniót nem lehetett fessegetni. Legfeljebb Kossuth vállalkozott rá bizalmas körben. Ő bár az erdélyi rendi nemzetek létében politikai anomáliát látott, ha a politikai alkuban szükségesnek látta, elismerte azt, hogy célszerű lehet Erdélynek valamiféle önállóságot biztosítani a Magyarországhoz való névleges államjogi kapcsolat fenntartásával. 1870-ben megírta Irányi Dánielnek is, hangsúlyozva, hogy még a dualizmus körülményei között is a román megyéknek olyan „univerzitási szervezetet” – tehát nemzeti autonómiát – lehetne esetleg adni, mint

amelyet a magyarok, szászok és székelyek élveznek. Ellenezte ugyanis a homogenizáló centralizációt, mint mondta: az unificatiót. Politikushoz méltó önkritikával pedig azt is jelezte: tudja, „hogyan az alkotmánytan jelen állásával ezen eszme nincs összhangzásban, de hát az alkotmánytan nemzetiségi kérdést sem ismer, hanem csak egyenjogúságot faj, nyelv különbség nélkül – s az élet kineveti a doktrínát, mert hát a nemzetiségi kérdés is megvan – s a politika az exigenciák tudománya”.⁸⁸

Kétségtelen, hogy amikor Kossuth ezt a lépést megtette, hajdani dialógusainak tapasztalatai is érvényesültek. Szimbolikus jelentőségű, hogy a francia nemzetállami dogmával szemben jobban próbált igazodni az élet igényeihez.

A kiegészítés kialakítóinak és működtetőinek eljárását viszont az legitímálta, ami a Habsburg Birodalmat is: ami utána következett, rosszabb lett. A térség gazdasági növekedése megtorpant. A demokratikus kultúra – hogy Mannheim Károly kifejezésével éljünk: – degenerált formái: a fasizmusok kaptak erőre, máig fájó sebeket ejtve az emberi világon. Nem a demokratikus kultúrán kell kérni annak torzulásait, bár a demokraták felelőssége sem elhanyagolható...

A 20. századi történelem komédiaként ismételte meg a 19. század tragédiáját, miközben ez a komédia több áldozatot követelt, mint a tragédia, borzalmasabb is volt. A hosszú távú történelemszemléletben a demokratikus kultúra valamiféle tanulási folyamat termékeként tűnik fel. Az utókor majd a történetírásról is kimondja az ítéletét, hogy milyen szerepet játszott ebben a tanulásban. A reflexív történetírásnak talán még lehet jövője. Hiszen nemzedékek erőfeszítéseire épül. Még 1775-ben Goethe arról írt Herdernek, hogy nála érvényesül „a művészet, amely a történelem porából élő növényt terem”.⁸⁹ Ez talán minden történész eszménye, és a reflexivitás egyfajta kertészkedés, elfonnyadt, beteg levelek, magyarán: elszáradt dogmák eltávolítása is. Közben pedig eltűnődhetünk azon, hogy vajon a magyar demokratikus kultúra legeredetibb jellegzetessége nem éppen a léte. Létezése molekuláéhoz is hasonlítható. A hasonlat forrása Marc Bloch klasszikus műve: „A francia agrártörténet eredeti jellegzetességei”. Ez így zárul: „Az emberi társadalmak kontinuumában a rezgések – molekuláról molekulára – oly hosszú távon hatnak, hogy egyetlen pillanatnak – bármilyen legyen is az – a megértése, nem érhető el a megelőző pillanat vizsgálata révén.”⁹⁰ A magyar demokratikus kultúra is csak egy pillanat a nagy történelemben, a nagy kontinuum része a maga „eredeti jellegzetességeivel”, amelyek ott gyökereznek az idők méhében. Kumulatív folyamat és alapító események láncolata. Ezek az események 40–50 évente megismétlődtek: 1790–95, 1848/49; 1918; 1956, 1989/90...

Jegyzetek

- ¹ Peter Kurth – Birgitt Morgenbrod: Wien 1848 und die Erinnerung an die Französische Revolution von 1789. *1848/49 in Europa und der Mythos der Französischen Revolution*, 128.
- ² François Furet: *Penser la Révolution française*. Paris, 1978. 47. Furet ezen műve Hahner Péter kitűnő fordításában magyarul is megjelent. (*Gondoljuk újra a francia forradalmat*. Pécs, 1994.) A franciát azért idézem, mert hajdan ezzel ismerkedtem meg, és így hatott számomra is a „reveláció” erejével.
- ³ Alexis de Tocqueville: *Souvenirs* Paris, 1978. 100.
- ⁴ Pulszky Ferenc: *Életem és korom. I.* Szerk. Oltványi Ambrus. Bp. 1958. 269.
- ⁵ Jókai Mór: *Életemből. I.* Bp. 1907. 154.
- ⁶ Berzsenyi Dániel: *Összes művei*. Bp., 1956. 366
- ⁷ Berzsenyi: i.m. 687.
- ⁸ Szekfü: *Magyar történet, V.* 183.
- ⁹ Angyal Dávid: Magyar politikai perek a XIX. század első éveiben. *Századok*, 1916. 7–8. sz. 438–443.
- ¹⁰ MOL, N 22 József nádor iratai, 65.cs. 345.
- ¹¹ *Kazinczy Ferenc levelezése. XVIII.* Szerk. Váczy János. Bp., 1908. 283. Ezt az idézetet utoljára Horváth Mihály klasszikus munkájában (*Huszonöt év Magyarország történelméből 1823–1848. I.* 1886. 87.) láttam idézve.
- ¹² MOL, P 237 Festetics család, 15.cs. ff. 160–161.
- ¹³ Galsai Kovács Ernő: Naplóm. 231. OSZKK, Fol. Hung. 1419./1.
- ¹⁴ V. A. [Vandrák András]: Jegyzőkönyvi kivonatok és közvetlen tapasztalatok, melyek az eperjesi ev. Collegium történetére vonatkoznak. Štátny Archív, Prešov, Kolégium v Prešove. Úradné knihy, 1. č.
- ¹⁵ *Gyulay Lajos naplói a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22.* Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta V. András János, Csetri Elek, Miskolczi Ambrus. In: *Gyulay Lajos naplói. II.* Bp., 2003. 36.
- ¹⁶ John Breuilly: 1848: Connected or Comparable Revolutions? *1848– A European Revolution? International Ideas and National Memories*. Szerk. Axel Körner. London, 2000. 41–42.
- ¹⁷ Jonathan Sperber: Eine alte Revolution in neuer Zeit. *Die Revolutionen von 1848/49*. Szerk. Christian Jansen – Thomas Mergel. Göttingen, 1998. 31–32.
- ¹⁸ Jonathan Sperber: *The European Revolutions, 1848–1851*. Cambridge, 1994. 246.
- ¹⁹ Walter Gra: Heine und die deutsche Revolution. *Der späte Heine 1848–1856*. Szerk. Wilhelm Gössmann, Joseph A. Kruse. Düsseldorf, 1982. 147–176.
- ²⁰ *Marx és Engels Magyarországról*. Bp. 1974. 69., 71.
- ²¹ Révai József: *Marx és az 1848-as magyar forradalom*. Bp. 1953.
- ²² Lackó Miklós: *Sziget és külvilág*. Bp. 1996. 203–259.
- ²³ Eötvös József: *Az 1848-iki forradalom története. Müncheni vázlat*. Szerk. Gángó Gábor Bp. 1993. 71.
- ²⁴ Ghiczy Kálmán: Emlékiratai. MTAKK, Ms. 4856–49. 112.
- ²⁵ Pulszky: *Életem, I.* 522.
- ²⁶ Pálffy Albert: *A régi Magyarország utolsó éveiben*. Bp. 1894. 36., 340., 346–7.; Kézirata: OSZKK, Fol. Hung. 1172–3. 171.
- ²⁷ Pap Dénes: *Okmánytár Magyarországi függetlenségi harcának történetéhez. 1848–1849. II.* Pest, 1869. 482.

- ²⁸ Szabad György: „Isten ujjai a történelemben”. *A középkor szeretete*. Szerk. Klaniczay Gábor – Nagy Balázs. Bp. 2000. 525–532.
- ²⁹ Alexis de Tocqueville: *De la démocratie en Amérique*. Szerk. J. -P. Mayer. Paris, 1980. 28.
- ³⁰ *KLÖM*, XII. 672., 685.
- ³¹ Vasvári: „A márciusi ifjak, 277.
- ³² Miskolczi Ambrus: Leopold Max Moltke és Kossuth Lajos. *Alföld*, 1977. 9. sz. 20–24.
- ³³ Furet: *Penser*, 95
- ³⁴ François Furet: *La Révolution. I*. Paris, 1988. 244., 249.
- ³⁵ Heinrich Heine: Zur Geschichte der Religion und Philosophie in Deutschland. (1834). Heinrich Heine: *Sämtliche Werke in zwei Bänden. II*. Essen, [é. n.] 46.
- ³⁶ Mályusz Elemér: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. *Napkelet*, 1928. I.; A kisnemesi Kossuthot mutatja be népszerűsítő módon Kosáry Domokos: *Kossuth Lajos a reformkorban*. Bp., 2002. 34–47.; A kisnemesi elméletnek a kritikája: Stágel Bence: A sikeres kisnemes-politikus., Brunczel Balázs: a sérelmi politikus kisnemestől a liberális demokrata értelmiségi politikussig. A bűnbaktól a realista lényeglátóig. *A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Bp., Argumentum Kiadó, 2004. A kritika kritikája Miskolczi Ambrus: *A Kossuth-ábrázolás technikái*. Szubjektív historiográfiai széljegyzetek „A bűnbaktól a realista lényeglátóig” című gyűjteményes munka kapcsán. *Korall*, 2005. nov. 21–22. sz. 124–160.
- ³⁷ [Salamon Ferenc:] Magyarország 1849-ben és 1866 után. Pest, 1869. (OSZK: Kossuth 2356.)
- ³⁸ [Salamon:] i.m. 79.
- ³⁹ [Salamon:] i.m. 76.
- ⁴⁰ Miskolczi Ambrus: *Gyulay Lajos és világa*. In: *Gyulay Lajos naplói. I*. Bp., 2003. 283.
- ⁴¹ Kant E.: A kedély hatalmáról, miszerint a pusztán feltett szándék által uralkodhatni a kóros érzelmeken. Kiadta, jegyzetekkel és előszóval ellátta Hufeland K. V. Ford. Z. Szabó Antal. Pest, 1864. 21. (OSZK, Kossuth 799.)
- ⁴² Miskolczi: i. m. 250.
- ⁴³ *Gyulay Lajos és világa*. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta V. András János, Csetri Elek, Miskolczi Ambrus. In: *Gyulay Lajos naplói. II*. Bp., 2003. 265.
- ⁴⁴ *Lettres et papiers du chancelier Comte de Nesselrode. IX*. Szerk. A. de Nesselrode. Paris, [é.n.] 263.
- ⁴⁵ *Deák Ferenc emlékezete. I. Gondolatok 1833–1873*. Szerk. Váczy János. Bp., 1889. 283.
- ⁴⁶ Miskolczi Ambrus: *A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar-román párbeszéd a 19. század derekán*. Bp., 2000. 139.
- ⁴⁷ *Pierre Manent: Politikai filozófia felnőtteknek*. Ford. Kende Péter. Bp., 2003.
- ⁴⁸ Gyulay Lajos naplói a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5. – 1849. június 22. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta V. András János, Csetri Elek, Miskolczi Ambrus. In: *Gyulay Lajos naplói. II*. Bp., 2003. 175.
- ⁴⁹ MOL, P 470 Lónyay Albert, 1.cs.
- ⁵⁰ Szószék és csatatér. Politikusi naplók és visszaemlékezések 1848–1849. Szerk. Hermann Róbert. Bp. 2000. 39.
- ⁵¹ Miskolczi Ambrus: Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849). Erdély története. III. Főszerk. Kőpeczi Béla. Szerk. Szász Zoltán. Bp., 1986. 1363–1377.
- ⁵² Szász Zoltán: Félelmek színváltozásai. Életünk Kelet-Európa. Tanulmányok Niederhauser Emil 80. születésnapjára. Szerk. Krausz Tamás, Szvák Gyula. Bp. 2003. 242.
- ⁵³ Miskolczi Ambrus: Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen. Századok, 1979. 5. sz. 851–883.

- 54 Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája. Bp. 1987. 23.
- 55 Horn: Ludwig Kossuth, 295–297.
- 56 Fernand Braudel: La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. II. Paris, 1966. 223.
- 57 Braudel: La Méditerranée, II. 519.
- 58 Fernand Braudel: Écrits sur l'histoire. Paris, 1969. 54.
- 59 Fernand Braudel: L'identité de la France. II. Paris, 1986.
- 60 Une leçon d'histoire de Fernand Braudel. Châteauvallon, Journées de Fernand Braudel 18, 19 et 20 octobre 1985. Paris, 1986. 157.
- 61 Hajnal: A Batthyány-kormány, 44.
- 62 Ion Ghica: Opere. VI. Bucureşti, 1988. 75–76.
- 63 Miskolczy Ambrus: Dumitru Brătianu pesti küldetése. Kézirat
- 64 I. Tóth Zoltán: Magyarok és románok. Bp., 1966. 264.; Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája. Bp., 1987. 99.
- 65 N. Bălcescu: Opere. IV. Szerk. George Zane. Bucureşti, 1964. 210.
- 66 B.A.R. Arhiva Ion Ghica, V. 300–322.
- 67 Bălcescu: Opere, IV. 119.
- 68 Bălcescu: Opere, IV. 181.
- 69 Nicolae Bălcescu: Opere. I. Bucureşti, 1953. 335.
- 70 Bălcescu: Opere. IV. 291–292.
- 71 Bălcescu: Opere. IV. 359–362.
- 72 Deák Imre: Az első magyar–román konföderációs tervek. Magyar Kisebbség, 1932., Horváth Zoltán: Teleki László 1810–1861. Bp., 1964.. II. 221–232.
- 73 Deák: i. m. 723.; MOL., R 90 I. 1213
- 74 Deák: i. m. 722–723.; MOL, R90 I. 1174.
- 75 Horváth: Teleki, II. 264–280.
- 76 Szabad György: Kossuth Lajos politikai pályája. Bp., 1977. 174.
- 77 Spira György: Kossuth és alkotmányterve. Debrecen, 1989. 56.
- 78 Eugenio Kastner: Mazzini e Kossuth. Firenze, 1929. 134.
- 79 Asztalos Miklós: Kossuth Lajos és az erdélyi kérdés. Bp., 1928.
- 80 Széchenyi István: A Kelet népe. Szerk., Ferenczy Zoltán. Bp., 1925. 187.
- 81 Bălcescu: Opere, IV. 335.
- 82 Nicolae Bălcescu: A románok Vitéz Mihály vajda idejében. Ford., V. András János. Bukarest, 1963. 239.
- 83 Bălcescu: A románok, 306.
- 84 Sked: The Decline, 2.
- 85 Legutóbb például Alan Sked, miközben bemutatja „a császári becsület”-kultusz destabilizáló jellegét. Sked: The Decline, 185.
- 86 Deák Ferenc emlékezete. I. 284.
- 87 Wesselényi Jozefa naplója. Kiadásra való előkészítés alatt.
- 88 Szabad György: Nézetek Magyarország és Erdély államjogi viszonyának rendezéséről a polgári átalakulás korában. Tanulmányok Erdély történetéről. Szerk., Rácz István. Debrecen, 1988. 132.
- 89 Id. Ernst Cassirer: La philosophie des lumières. Paris, 1966. 444.
- 90 Marc Bloch: Les caractères originaux de l'histoire rurale française. I. Paris, 1960. 251.